

De tovenaar en dominee

- een werk van Vreekamp: punt erachter of streep eronder? -

Masterthesis Bijbelse en historische Theologie A-MPDF2B9

Begeleider: dr. G.J. van Klinken

Beoordelaar: Prof. dr. K. Spronk

31 mei 2018

Wim Steller (1301411)

Bij de voorkant:

Krijnie Ederveen, *Uitgangspunt*, 2012.

Krijnie Ederveen heeft bij *De tovenaars en de dominee* een serie schilderijen gemaakt. Ik ontmoette haar op het tweede symposium (7 februari 2018 in de synagoge te Zwolle) ter nagedachtenis aan Henk Vreekamp. Zij stuurde mij de serie toe om te gebruiken voor deze thesis. Het schilderij dat ik heb gebruikt is nummer 3 uit deze serie: *Uitgangspunt*.

Inhoud

Voorwoord	4
Inleidend.....	5
1. <i>De tovenaar en de dominee: kerkgeschiedenis?</i>	10
1.1 Kerkgeschiedenis	10
1.2 Religiegeschiedenis	12
1.3 Theologiegeschiedenis	13
1.4 De tovenaar en de dominee: een analyse.....	14
2. De tovenaar en de dominee: de functie van de volkscultuur	20
2.1 Tegemoetkomen aan de geleverde kritiek.....	20
2.2 Gebruik maken van de volkscultuur	24
2.2.1 Mythe	26
2.2.2 Mystiek	28
2.2.3 Mysterie.....	30
3. Conclusie en discussie	33
3.1 Conclusie	33
3.2 Discussie	33
Bibliografie	35
a. Literatuur	35
b. Artikelen	36
c. Websites	37
Bijlage 1	38

Voorwoord

Tijdens mijn bachelorstudie Theologie aan de Universiteit Utrecht, werd ik geboeid door de colleges van dr. Eric Ottenheijm over het jodendom, met name voor de religieuze tak ervan. Ik bespeurde bij mezelf een bijzondere belangstelling voor dit onderwerp. Deze colleges stelden mij voor veel vragen en beproefden mij op wat ik tot dan toe geloofde en wist. Israël werd een belangrijk item in mijn denken en ik wist uiteindelijk zeker, dat mijn masterthesis op een of andere manier te maken zou hebben met dit onderwerp. In eerste instantie had ik gedacht aan een exegetische thesis. Het is echter anders gelopen, hoewel Israël in mijn huidige thesis een thema gebleven is.

In november 2013 maakte ik namelijk kennis met dr. Henk Vreekamp en zijn unieke gedachtegoed over de verhouding Israël en de kerk. Deze markante theoloog maakte diepe indruk op mij. Zijn boek *De tovenaars en de dominee* is uiteindelijk voorwerp van onderzoek geworden in deze thesis en ook hier is zijn denken over kerk en Israël uiteindelijk in terug te vinden.

Ik had gehoopt een en ander in juni 2017 te kunnen afronden, maar het is juni 2018 geworden. Terugkijkend op dit proces, ben ik hier alleen maar dankbaar voor. Het heeft mij namelijk veel nieuwe leermomenten opgeleverd en een verdieping in mijn doordenking van de informatie. *Lernen* is en blijft de lust van mijn leven.

Ik had mijn scriptie niet op deze manier kunnen afronden als ik niet goed was begeleid door een aantal personen. In dit voorwoord wil ik Gert bedanken voor de begeleiding en de goede avonden in Zwolle. Ik heb veel van je geleerd Gert, je hebt een formidabele kennis van je vak. Dank gaat ook uit naar Mirjam Bouter. Zij heeft mij gestimuleerd om door te gaan en meegedacht hoe ik de verzamelde studiepunten uit de master gemeentepredikant in kon zetten voor een eenjarige master in Groningen. Hierdoor heb ik toch nog een master behaald. Daarnaast bedank ik ook Jacqueline Visscher-van Veen. Zij heeft mij qua stijl en spelling met raad en daad terzijde gestaan. Ten slotte gaat mijn dank uit naar mijn gezinsleden. Zij hebben in de achterliggende jaren te maken gehad met een studerende man en vader. Dit was niet altijd makkelijk, samen hebben wij echter deze eindstreep behaald.

Gelukkig stonden wij er niet alleen voor. In *De tovenaars en de dominee* gaat Vreekamp in op een boeldag die beschreven wordt in het boek van Geert Mak *Hoe God verdween uit Jorwerd*. Deze boerderij droeg de naam Eben Haëzer. Vreekamp schrijft dan: ‘daarbij sprak Samuël de historische woorden: ‘Tot hiertoe heeft ons de HEERE geholpen’ (1 Sam. 7:12)’¹ Deze belijdenis neem ik hierbij van harte over.

Urk, mei 2018

Wim Steller

¹ H. Vreekamp, *De tovenaars en de dominee*, Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2010, p. 19.

Inleidend

Op 14 november 2013 sprak dr. Henk Vreekamp² op de startavond van de werkgroep *Kerk & Israël* voor de classis Flevoland binnen de Protestantse Kerk in Nederland.³ Deze avond ging over de relatie tussen kerk en Israël onder het thema ‘onopgeefbaar verbonden’. Het was mijn eerste kennismaking met Vreekamp.⁴ Zijn visie op Israël en de kerk boeide mij en liet mij niet los. Hoe Vreekamp de verhouding Israël en de kerk zag, wordt duidelijk door een van de titels van zijn boeken *Zonder Israël niet volgroeid*.⁵ Door zijn plotseling overlijden op 29 februari 2016⁶, voelde ik me geroepen met zijn gedachtegoed bezig te gaan. De directe aanleiding hiertoe was een artikel van dr. W. Dekker in het *Reformatorische Dagblad* waarin hij masterstudenten uitdaagde hun thesis over Vreekamp te schrijven.⁷

Henk Vreekamp (1943-2016) werd geboren op 14 december 1943 in Hoevelaken.⁸ Zoals hiervoor al genoemd kwam hij plotseling door een droevig ongeval om het leven in zijn woonplaats Epe.⁹ Veel media gaven aandacht aan het plotselinge overlijden van Vreekamp. In deze artikelen wordt Henk Vreekamp omschreven als een emeritus-predikant, die vooral bekend werd door zijn werk voor kerk en Israël. In zijn woonplaats was hij net consulent geworden van de Grote Kerk in Epe¹⁰. Terwijl hij eerder (1976-1984) predikant geweest was van de Sionskerk in dezelfde burgerlijke gemeente. Vreekamps eerste plek als gemeentepredikant was in Oosterwolde (1971-1976). In 1982 is Henk Vreekamp gepromoveerd op *De vreze des HEREN, Een oorsprongswoord in de systematische theologie*. Vreekamp verdiepte zich meer en meer in de verhouding van christenen tot joden en het jodendom.¹¹ Daarnaast bestudeerde Vreekamp de joodse bronnen.¹² Vreekamp wordt omschreven als ‘een van de belangrijkste Nederlandse theologen waar het de doordenking van de relatie Kerk-Israël betreft. Hij was een groot kenner van het heidendom en van de ontstaansgeschiedenis van het christendom. Henk Vreekamp was een theoloog die zich wist uitgedaagd door de joodse vragen aan de Kerk.’¹³ Kernthema in zijn werk, aldus het in-memoriam van de Protestantse Kerk in Nederland,

² Meer over Henk Vreekamp op www.vreekamp.nl.

³ Meer over de classis Flevoland: <http://classisflevoland.protestantsekerk.net/> (d.d. 06-10-2017).

⁴ De uitnodiging voor deze avond is opgenomen in de bijlagen.

⁵ H. Vreekamp, *Zonder Israël niet volgroeid. Visie op de verhouding tussen kerk en joodse volk van hervormde zijde*, Kampen: Uitgeverij J.H. Kok, 1988.

⁶ Redactie Kerk, Dr. H. Vreekamp overleden bij ongeval, *Reformatorisch Dagblad* (2016, 1 maart), p. 2, <http://www.rd.nl/kerk-religie/dr-h-vreekamp-overleden-bij-ongeval-1.530538> (d.d. 02-12-2016).

⁷ W. Dekker, Erfenis van dr. Vreekamp geeft te denken, *Reformatorisch Dagblad puntkomma* (2016, 12 maart), p. 14-15 <http://www.rd.nl/opinie/erfenis-van-dr-vreekamp-geeft-te-denken-1.533356> (d.d. 02-12-2016).

⁸ <http://www.vreekamp.nl/page5.php> (d.d. 16-03-2018).

⁹ Redactie Kerk, Dr. H. Vreekamp overleden bij ongeval, p. 2.

¹⁰ F. Tijssen, In memoriam: Henk Vreekamp (1943-2016) overleden bij ongeval, *Nederlands Dagblad* (2016, 29 februari) <https://www.nd.nl/nieuws/geloof/in-memoriam-henk-vreekamp-1943-2016-overleden-bij.1411221.lynkx> (d.d. 16-03-2018).

¹¹ F. Zwarts, In Memoriam, dominee dr. Henk Vreekamp, *Vrienden van Synagoge Amersfoort* (2016, 5 maart) <http://synagogeamersfoort.nl/2016/03/in-memoriam-dominee-dr-henk-vreekamp/> (d.d. 30-05-2018).

¹² M. Poorthuis, In memoriam Henk Vreekamp, groot vriend van Israël, *Stichting Pardes* (2016, 1 maart) <http://www.stichtingpardes.nl/nieuws/40/in-memoriam-Henk-Vreekamp-groot-vriend-van-Israel.html> (d.d. 16-03-2018).

¹³ J. Bol, In memoriam: predikant en theoloog dr. Henk Vreekamp, *Jules Isaac Stichting* <https://julesisaacstichting.org/in-memoriam-predikant-en-theoloog-dr-henk-vreekamp/> (d.d. 16-03-2018).

was 'het inzicht dat de kerk zonder Israël niet volgroeid kan zijn. Deze belangwekkende visie wilde hij uitleggen aan medechristenen.'¹⁴

Het uitleggen van deze belangwekkende zienswijze heeft Vreekamp in zijn boeken¹⁵ op diverse wijzen gedaan. Voor deze thesis zal ik mij beperken tot deze werken, die getypeerd kunnen worden rond een drietal fasen.¹⁶ De eerste fase staat in het teken van 'de vreze des Heren' en is terug te vinden in boeken voor gemeenteleden waarin een Bijbelse bezinning wordt gegeven op dit thema. Hierin laat Vreekamp zich inspireren door bekende theologen als Kohlbrugge en Miskotte en joodse bronnen. Na deze fase en wellicht met verdiepte kennis door zijn werk voor kerk en Israël, ontstaat er bij Vreekamp aandacht voor het levende Israël. Hierin lijkt een verschuiving plaats te vinden van zijn aandacht voor de dogmatiek, via aandacht voor kerk en Israël vanuit een historische context naar de focus op de liturgie. Binnen de Protestantse Theologische Universiteit (PThU) zou dit een verschuiving heten van *beliefs* en *sources* naar *sources* en *practices*, zoals de onderzoeksvelden binnen de PThU worden genoemd.¹⁷ Ten slotte komt er een derde fase in het oeuvre van Vreekamp met de zogenaamde Veluwe-trilogie¹⁸. Deze trilogie speelt zich af op de Veluwe en Vreekamp deed zijn inspiratie voor dit werk op tijdens de vele wandelingen in zijn geboortestreek. Vreekamp gaat met deze boeken terug naar zijn wortels. Hij brengt hiermee de heiden in beeld, naast de jood en de christen. Deze laatste fase roept de vraag op of Vreekamp dan nog voluit een theoloog is met de daarbij horende waarheidsclaim of dat zijn werk meer te plaatsen is in de religie-wetenschappelijke hoek, die vooral beschrijvend en beschouwend van aard is.

Deze vraag plaatst mij midden in de discussie over de erfenis van Vreekamp. Deze discussie lijkt zich toe te spitsen op de vraag of er sprake is van een breuklijn in het werk van Vreekamp. Dekker (2016) stelt hierover 'De Veluwe wandelingen [van Henk Vreekamp, WS] sinds 2000 hebben geen breuk veroorzaakt in het denken van Vreekamp. Zijn spiritualiteit, gedrenkt in de *jir'at JHWH* en zijn verbondenheid met het joodse volk zijn niet veranderd.'¹⁹ In 2017 belegde de PThU een

¹⁴ D.F. Blom, In memoriam ds. Vreekamp, *Protestantse Kerk* (2016, 3 maart)

<https://www.protestantsekerk.nl/actueel/nieuws/in-memoriam-ds-vreekamp> (d.d. 16-03-2018).

¹⁵ *De vreze des Heren, Een oorsprongswoord in de systematische theologie* (1982) (I); *Eerbied, De vreze des Heeren als bron van leven* (1984) (I); *Spreuken*, in: *Tekst voor tekst* 1987) (I); *Israël en de kerk, Verkenning en bezinning rond een hervormde studie uit 1959* (1988) (II); *Zonder Israël niet volgroeid, Visie op de verhouding tussen kerk en joodse volk van hervormde zijde* (1988, 1992) (II); *Met diep ontzag, over de vreze des Heeren als bron van wijsheid* (1989) (I); *Een onbedachte verhouding, De plaats van Israël in een kerkelijke dogmatiek* (1991) (II); *Gedachten over gedenken, liturgie met een hart voor Israël als bron van inspiratie voor de dogmatiek* (1991) (II); *Joden en christenen: een relatie in opbouw* (1992) (II); *Zacharia – een profeet om te gedenken, Van Loofhutten naar Pasen* (1994) (II); De zogenaamde Veluwe-trilogie: *Zwijgen bij volle maan, Veluwe verkenning van Edda, Evangelie en Tora* (2003) (III); *De tovenaars en de dominee, Over de verschijning van God* (2010) (III); *Als Freyja zich laat zien, De code van het christendom* (2013) (III) en tenslotte: *Het jaar van Vivaldi, Hemel en aarde in onze seizoenen* (2016) (II of III).

¹⁶ In de voorgaande voetnoot zijn door middel van Romeinse cijfers de fasen aangegeven.

¹⁷ De PThU kent drie onderzoeksgroepen. **Beliefs** is het systematisch-theologisch onderzoek van de PThU. Centraal staat de vraag hoe het menselijk spreken en handelen een vertolking kan zijn van het christelijk geloof. **Sources** is het onderzoeksprogramma van Bijbelwetenschappen en Kerkgeschiedenis. Het gaat om bronnen van christendom en jodendom en de wisselwerking door de tijd heen tussen die bronnen. Het programma van **Practices** richt zich op vindplaatsen van geloofspraktijken en kerk, bijvoorbeeld scholen, zorginstellingen, publieke feesten en rituelen. (https://www.pthu.nl/Onderzoek_PThU/, d.d. 13-04-2018).

¹⁸ Deze zogenaamde Veluwe-trilogie bestaat uit *Zwijgen bij volle maan* (2003), *De tovenaars en de dominee* (2010) en *Als Freyja zich laat zien* (2013). Meer over deze trilogie is te zien en te horen op onder andere https://www.youtube.com/watch?v=K_eM7TV_A8I (d.d. 21-12-2016).

¹⁹ W. Dekker, 'Heiden, jood en christen. Over de erfenis van dr. Henk Vreekamp', in: *Israël en de Kerk*, 1 (2016, juni), p. 53.

symposium over het gedachtegoed van Vreekamp, waaraan ik mijn bijdrage mocht leveren.²⁰ Tijdens dit symposium sprak Van Lieburg, hoogleraar geschiedenis van het protestantisme (religiegeschiedenis) aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Hij plaatste kanttekeningen bij het werk van Vreekamp. Hij geeft de Veluwe-trilogie een plek in de religiegeschiedenis, maar benoemt het indirect als 'historische onzin' of 'hutspot'.²¹ Ook karakteriseerde hij Vreekamp als 'speculatief denker' wiens wetenschappelijke verantwoording niet altijd even sterk was. Tegelijk realiseerde Van Lieburg zich dat juist een theoloog dat misschien mag: creatief, speculatief en literair omgaan met God en godsdienst.²² Van Klinken (2018), universitair hoofddocent kerkgeschiedenis aan de PTHU te Amsterdam stelt het volgende in deze discussie over de zogenaamde Veluwe-trilogie: 'Het komt als een verrassing dat uitgerekend Vreekamp, de secretaris van de hervormde Raad voor kerk en Israël, de overgang van kerk- naar religiegeschiedenis enthousiast omarmde. Zijn weergave van de lokale kerkgeschiedenis in de orthodox-protestantse *Biblebelt* laat dat duidelijk zien. In theologisch Nederland was Vreekamp daarmee een van de weinigen. Zijn focus lijkt te verschuiven van 'kerk en Israël' naar de Nederlandse volkscultuur in relatie tot de kerk, inclusief de mogelijke voorchristelijke wortels daarvan.'²³

De discussie wordt toegespitst op de vraag of de Veluwe-trilogie onder de vleugels van religiewetenschappen een plaats vindt en of Vreekamps focus daarmee een wending maakt ten opzichte van het eerder verschenen oeuvre. Dit zou een interessante vraag kunnen zijn, maar deze is te groot voor een masterthesis. Wellicht is het ook nog niet mogelijk te bepalen waar het werk van Vreekamp geplaatst kan worden. Dekker (2016) verwoordt dit op de volgende wijze: 'Zo kort na de dood van Henk Vreekamp is het nog te vroeg om uitspraken te doen over zijn theologische erfenis. Zijn werk is het waard verder doordacht en ontwikkeld te worden.'²⁴ Daarom wil ik me in deze masterthesis beperken tot het vakgebied *sources*. Binnen dit vakgebied valt de kerkgeschiedenis. Het is mogelijk dat de zogenaamde Veluwe-trilogie van Vreekamp binnen dit vakgebied valt. Het tweede deel van deze trilogie *De tovenaars en de dominee* beweegt zich namelijk op het terrein van de (lokale) kerkgeschiedenis. Hiermee wordt de kerkhistorische vraagstelling duidelijk die leidend zal zijn voor deze thesis: Vindt *De tovenaars en de dominee* zijn plek in de kerkgeschiedenis? Kan het werk als kerkhistorisch beschouwd worden? Om die vraag te beantwoorden zal gekeken worden naar een drietal aspecten van *De tovenaars en de dominee*: object, perspectief en visie in relatie tot de historische disciplines in theologie en religiewetenschappen, namelijk kerk-, theologie- en religiegeschiedenis.

Zoals Dekker stelde, is Vreekamps werk meer waard dan alleen een doordenking. Het zou ook verder ontwikkeld kunnen worden. Daarom krijgt deze onderzoeksvraag een verdere toespitsing

²⁰ 'Theologie en Volkscultuur – In gesprek met het werk van Henk Vreekamp' was de titel van het symposium dat op 23 maart 2017 werd georganiseerd door de Protestantse Theologische Universiteit te Amsterdam. De aankondiging op de website van de PTHU: <https://www.pthu.nl/actueel/nieuws/!/10851/symposium-theologie-en-volkscultuur-op-23-maart-a.s> (d.d. 03-05-2017) en een terugblik op de website van de PTHU: <https://www.pthu.nl/actueel/nieuws/!/4216/terugblik-op-geslaagd-symposium-rondom-het-werk-van-theoloog-henk-vreekamp> (d.d. 03-05-2017).

²¹ Deze benamingen worden onder andere door Fred van Lieburg gebruikt. Het zijn woorden die Leertouwer over Miskotte heeft gezegd en door van Lieburg gebruikt worden tijdens het eerdergenoemde symposium. Indirect gebruikt Van Lieburg deze voor het werk van Vreekamp.

²² D. Vos, 'Theologie en volkscultuur horen in gesprek te zijn volgens Vreekamp', *Friesch Dagblad*, (2017, 24 maart), p. 8.

²³ G. van Klinken, lezing tijdens 'theologie en volkscultuur – In gesprek met het werk van Henk Vreekamp', Amsterdam, 23 maart 2017.

²⁴ W. Dekker, Heiden, jood en christen. Over de erfenis van dr. Henk Vreekamp.

richting de volkscultuur. In het genoemde symposium werd, naast het theologisch gezichtspunt, ook vanuit religie-wetenschappelijk perspectief naar het werk van Vreekamp gekeken. Het laatste perspectief had aandacht voor de religieuze volkscultuur die een nadrukkelijke plek lijkt in te nemen in *De tovenaars en de dominee* en onder andere zorgt voor de hiervoor aangehaalde discussie over de Veluwe-trilogie. Dekker, Roodenburg en Rooijackers (2000) schrijven in hun werk *Volkscultuur* over dit begrip het volgende: 'Zagen de traditionele volkskundigen de volkscultuur als een haast onveranderlijke essentie buiten de handelende mens om, in het huidige onderzoek worden talrijke begrippen (zoals volkscultuur, traditie, erfgoed, authenticiteit en identiteit) als evenzovele symbolische constructies opgevat en wordt vanuit dit uitgangspunt de cultuur van het dagelijks leven onderzocht.'²⁵ Over religiositeit schrijft P. Nissen (2000) in dit boek onder de titel *Percepties van sacraliteit, Over religieuze volkscultuur* het volgende: '(...) Kortom, religiositeit laat zich bestuderen als een cultureel systeem, als een geheel van symbolen die betekenissen dragen en overdragen en die zo stemmingen en gedragingen van mensen beïnvloeden.'²⁶ Uit deze omschrijvingen blijkt dat volkscultuur en met name religieuze volkscultuur beschrijvend en beschouwend is. Anders dan bij de theologie is er geen sprake van normativiteit. Dit betekent een fundamenteel verschil tussen kerk- en theologiegeschiedenis aan de ene kant en religiegeschiedenis aan de andere kant. Het brengt mij bij de tweede onderzoeksvraag: Wat is de functie van de volkscultuur in *De tovenaars en de dominee*?

Bij het belang van deze vraagstelling werd ik bepaald door de masterthesis van mijn studiegenoot Lucas de Haan.²⁷ Hij heeft onderzoek gedaan naar de *Biblebelt* en stelt: 'In het huidige *Biblebelt*-discours lijkt voor dergelijke aspecten [de rol van volksgeloof, het bijgeloof naast het christelijke geloof, bijvoorbeeld het toveren van witte muizen, WS] geen ruimte te bestaan.'²⁸ De Haan laat zien dat het orthodoxe protestantisme in de twintigste eeuw door kerkhistorici bestudeerd is vanuit hetzij sociologische, hetzij theologische premissen. Bestudering vanuit de volkscultuur (zoals in de tweede helft van de twintigste eeuw op het Meertens Instituut te Amsterdam) is in de twintigste eeuw een cluster apart, dat nauwelijks overlap lijkt te hebben met de beoefening van de kerkgeschiedenis. De Haan omschrijft het als volgt:

*(...) wanneer er gekeken wordt naar een begrafenisritueel. Vanuit het Biblebelt-frame zal het worden benoemd als passend bij een orthodoxe, bevindelijke traditie. Elementen als volksgeloof en dorpszede, die eerder in de volkskunde zijn opgemerkt, raken buiten beeld, hoewel ze evengoed zouden kunnen bijdragen aan een verklaring. Overigens is het mogelijk dat de bevindelijk-gereformeerden daar zelf ook bij gebaat zijn. Het is namelijk een impuls voor het plaatselijke zelfbesef wanneer de Biblebelt zich presenteert als een gebied waar de zuivere leer van de Nadere Reformatie gevonden kan worden. Wie zich daartoe aangetrokken voelt zal liever niet herinnerd worden aan de invloeden van volksgeloof, zoals dr. Vreekamp heeft gedaan.'*²⁹

In deze conclusie staan kerk en volkscultuur tegenover elkaar. Dit staat in schril contrast met het kernthema van Vreekamp, de verhouding van kerk en Israël. Hiermee zijn we weer midden in de

²⁵ T. Dekker, H. Roodenburg, G. Rooijackers, *Volkscultuur*, Nijmegen: Uitgeverij Sun, 2000, p. 11.

²⁶ Ibid., p. 233.

²⁷ L. de Haan, *Vóór de Biblebelt*, 2016. Masterthesis Bijbelse en Historische Theologie, Protestantse Theologische Universiteit Amsterdam.

²⁸ Ibid., p. 5.

²⁹ Ibid., p. 36.

hiervoor benoemde discussie beland. Een interessante discussie, omdat er nog weinig over gepubliceerd is in relatie tot het werk van Vreekamp. Hopelijk opent deze masterthesis een nieuw perspectief op deze discussie en voeg ik iets toe aan de doordenking en ontwikkeling van de theologische erfenis van Vreekamp.

Met deze vragen en gedachten ben ik aan de slag gegaan en deze thesis is daarvan het resultaat. Allereerst zal ik ingaan op de focus van de kerkgeschiedenis en die vergelijken met de religie- en theologiegeschiedenis aan de hand van de thema's: object, perspectief en visie. Leidende vragen daarbij zullen zijn: valt de beschrijving van die volkscultuur, in historisch bepaalde contexten als Hoevelaken en de Veluwe, te beschouwen als een specimen van kerkgeschiedenis? Welke elementen deelt *De tovenaars en de dominee* met de kerkgeschiedenis of theologiegeschiedenis, en welke met de in Nederland meer recent opgekomen religiegeschiedenis? Waar kunnen we het werk plaatsen? Daarna zal onderzoek gedaan worden naar de functie van de volkscultuur in *De tovenaars en de dominee* aan de hand van een tweetal hypothesen, om zo een bijdrage te leveren aan de discussie met betrekking tot de zogenaamde Veluwe-trilogie. Deze bijdrage zal gegeven worden na de beantwoording van de beide onderzoeksvragen naar aanleiding van de ondertitel van mijn thesis: een werk van Vreekamp: punt erachter of streep eronder? Voor de kerkgeschiedenis een punt erachter, omdat er sprake blijkt van religiegeschiedenis en als zodanig het werk van Vreekamp een breuk betekent met zijn eerdere werk. Voor de theologie een streep eronder, omdat het werk van Vreekamp uitdaagt tot een verdere doordenking en ontwikkeling. Met andere woorden: Is er met de zogenaamde Veluwetilogie sprake van een 'omslag' of van continuïteit in het werk van Vreekamp?

1. *De tovenaar en de dominee: kerkgeschiedenis?*

1.1 Kerkgeschiedenis

De eerste vraag die aangaande *De tovenaar en de dominee* gesteld wordt, is of het werk valt onder kerkgeschiedenis. De protestantse kerkgeschiedenis in Nederland is namelijk het specifieke veld waarbinnen Vreekamp zich in zijn laatste publicaties lijkt te bewegen. Zoals eerder is aangegeven worden in *De tovenaar en de dominee* verhalen van de volkscultuur ingebed, waarmee Vreekamp twee eerder gescheiden gebieden lijkt te mengen.

Om op deze vraag een antwoord te vinden wordt eerst een definitie en omschrijving van het begrip kerkgeschiedenis gegeven. Van Dale beschrijft *kerkgeschiedenis*, dan wel *kerkhistorie* als 'geschiedenis van een kerk of van de (christelijke) kerk(en)'.³⁰ Het *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* van H.J. Selderhuis (2006) breidt deze definitie uit door de kerk te definiëren als 'alles wat zich als kerk of als vertegenwoordiging daarvan presenteert'.³¹ Deze presentatie vindt plaats in de context van politieke en maatschappelijke ontwikkelingen. Geprobeerd is om het geleerde en het geleefde geloof te beschrijven.³²

Vanuit het voorgaande wordt duidelijk dat het object van kerkgeschiedenis de kerk is. De kerk als organisatie, maar ook de kerk zoals die gestalte krijgt in de gemeenten, in haar leden, in zowel voorgangers als leken, in zowel leer als leven. Dit alles wordt door de kerkgeschiedenis door de tijd heen beschreven.³³ Vergelijking met het handboek van De Jong (1987) laat echter zien dat deze benadering vrij recent is. Bij hem wordt kerkgeschiedenis nog omschreven als 'het door de Bijbelse boodschap gevormde stuk Nederlandse geschiedenis'.³⁴ In deze beschrijving staat de Bijbelse boodschap, dan wel de verkondiging centraal. Deze boodschap vormt de geschiedenis en schrijft de geschiedenis. In vergelijking met het boek van De Jong is er in Selderhuis' *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* al sprake van een verdergaande objectivering.

Een overeenkomst van beide werken is de focus op de kerk. Evenmin als De Jong vat Selderhuis kerkgeschiedenis op als religiegeschiedenis. In het *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* wordt aangegeven dat er niet is 'gekozen voor de geschiedenis van het christendom in Nederland'³⁵ en ook niet voor 'een geschiedenis van de christelijke religie'.³⁶ Molendijk (2006) acht dit een bruikbaar kader. Allerlei randfenomenen worden buiten de deur gehouden, terwijl er nog genoeg overblijft. Hij geeft over het begrip kerkgeschiedenis aan: 'Dit inhoudelijk onbepaalde kerkbegrip maakt het mogelijk de verregaande pluraliteit binnen het christendom in de beschouwingen te betrekken'.³⁷ Met de 'verregaande pluraliteit' bedoelt Molendijk met name 'de eindeloze kerksplittingsen binnen de Nederlandse reformatorische traditie'.³⁸ De veelheid aan stromingen die ontstaat in de kerkgeschiedenis wordt beschreven vanuit

³⁰ Online geraadpleegd op d.d. 16-09-2017.

³¹ H.J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Kampen: Uitgeverij Kok, 2006, p. 6.

³² Ibid., p. 6.

³³ Ibid., p. 6.

³⁴ O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, Nijkerk: Uitgeverij G.F. Callenbach B.V., 1978, p. 11.

³⁵ H.J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, p. 4.

³⁶ Ibid., p. 5.

³⁷ A.L. Molendijk, 'De geschiedenis van kerk en religie in Nederland', in *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 9 (2006), pp. 115-118.

³⁸ A.L. Molendijk, *De geschiedenis van kerk en religie in Nederland*, pp. 115-118.

een ‘binnenperspectief’³⁹, meent Jacobs (2006). Het ‘binnenperspectief’ wordt naar zijn mening treffend aangeduid door de omslagillustratie van het boek van Selderhuis:

*Het omslag van het Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis vertoont een heel ander beeld. Weliswaar wordt ook hier de religie gerelateerd aan een kerkgebouw, maar nu kiest men voor een interieur. Of om het anders te zeggen: de religie wordt binnen de muren van een eveneens christelijke plaats van herinnering gepositioneerd, in dit geval de hooglandse kerk in Leiden, waarvan het interieur zo protestants is als maar mogelijk is. Vanuit dit binnenperspectief krijgt de bezoeker – door de transparante vensters van het gebouw – ook de buitenwereld in beeld, zij het uiteraard slechts gedeeltelijk. In feite symboliseert het kerkgebouw hier het – confessionele – referentiekader van waaruit men de buitenwereld, in feite de samenleving, tegemoet treedt. Vanwege het ingenomen helikopterstandpunt ontbreekt een dergelijk referentiekader bij de Nederlandse religiegeschiedenis.*⁴⁰

Het perspectief van de kerk, aldus het genoemde handboek, is ‘de dominerende factor voor de christelijke religie’⁴¹ en ‘vanuit de kerk is het christelijk geloof in de Nederlanden gekomen en op datzelfde moment heeft de kerk zich hier georganiseerd.’⁴² Deze opzet veronderstelt betrokkenheid bij de kerk en een mogelijkheid tot een subjectieve geschiedschrijving. In Selderhuis’ inleiding wordt op deze subjectiviteit ingegaan. Binnen het vak kerkgeschiedenis zijn diverse ontwikkelingen geweest, die hebben geleid tot een ‘meer objectieve geschiedschrijving’⁴³ en oog voor het gegeven dat gebeurtenissen niet altijd te begrijpen zijn ‘als niet ook aspecten die met politiek, economie en psychologie te maken hebben erbij betrokken worden.’⁴⁴ Daarbij wordt gesteld dat de meeste kerkhistorische gebeurtenissen niet te begrijpen zijn zonder de theologische achtergronden te kennen.⁴⁵ Externe factoren ontbreken dus allerm minst, - er is sprake van een wisselwerking, - maar aan de centrale focus doet dit niet af. Door de tijd heen is er sprake van een steeds objectievere geschiedschrijving waarin erkenning is voor ontwikkelingen van buiten de kerk, die de geschiedenis van de kerk beïnvloeden. In tabelvorm is bovenstaande informatie als volgt samen te vatten:

	Kerkgeschiedenis
<i>Object</i>	Beschrijving van het geleerde en geleefde geloof van de kerk
<i>Perspectief</i>	Binnenperspectief vanuit betrokkenheid
<i>Visie</i>	Theologie is de basis van de kerkgeschiedenis

Tabel 1: samenvatting kerkgeschiedenis in relatie tot object, perspectief en visie

³⁹ J.Y.H.A. Jacobs, ‘Kerkgeschiedenis of religiegeschiedenis?’, in *Tijdschrift voor Theologie*, 3 (2006), p. 214.

Hierbij moet worden opgemerkt dat Jacobs dit binnenperspectief op pagina 218 van het genoemde artikel verder uitwerkt en daarover het volgende zegt:

(...) dat het te simpel is binnen en buitenperspectief tegenover elkaar te plaatsen als enerzijds gekenmerkt door partijdigheid, subjectiviteit en betrokkenheid en anderzijds door neutraliteit, objectiviteit en distantie. Eigen aan een binnenperspectief is het streven van een geloofsgemeenschap zichzelf te begrijpen.

⁴⁰ Ibid., p. 214.

⁴¹ H.J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, p. 5.

⁴² Ibid., p. 5.

⁴³ Ibid., p. 8.

⁴⁴ Ibid., p. 9.

⁴⁵ Ibid., p. 9.

1.2 Religiegeschiedenis

Om de vraag te beantwoorden waar we het werk *De tovenaars en de dominee* kunnen plaatsen, hebben we gekeken naar de kerkgeschiedenis. In het voorgaande is een aantal malen het begrip religiegeschiedenis genoemd en daarom zal daar eerst meer aandacht aan worden besteed. Zo kunnen we vaststellen welke elementen het werk deelt de kerkgeschiedenis, en welke met de in Nederland meer recent opgekomen religiegeschiedenis.

Religiegeschiedenis kwam pas goed op de kerkhistorische kaart te staan toen in de *Nederlandse Religiegeschiedenis* van Van Eijnatten en Van Lieburg verscheen. Deze auteurs hanteren een buitenperspectief. Zij richten zich op het voorkomen van het fenomeen religie in de geschiedenis, zonder zich daarbij te binden aan het perspectief van een kerk of theologie. Dat betekent dat populaire vormen van religie niet minder interessant zijn dan uitingen daarvan bij een intellectuele elite.

In de Van Dale⁴⁶ wordt duidelijk dat in religiegeschiedenis de institutionele focus ontbreekt. Het gaat om godsdienst en godsvrucht, dus om handelen en beleven van de godsdienstige mens. Van Eijnatten en Van Lieburg (2005) beschouwen religiegeschiedenis 'als een vorm van cultuurgeschiedenis in de breedste zin van het woord.'⁴⁷ Zij stellen:

*Religiegeschiedenis richt zich op die verschijnselen van godsdienstige aard die kenmerkend lijken voor alle religies, hoewel zij niet in alle religies een even belangrijke rol spelen. Men kan in dit verband denken aan rituele handelingen, spirituele ervaringen, religieuze voorschriften, gewijde teksten, dogma's of leerstellingen, alsmede geloofsopvattingen over bijvoorbeeld het hiernamaals of wonderen.'*⁴⁸

Het object wordt door hen omschreven als 'de gestalte die religie in de cultuur en samenleving heeft aangenomen en de vormen waarin zij zich in ruimte en tijd heeft gemanifesteerd.'⁴⁹

Jacobs benadrukt dat de *Nederlandse religiegeschiedenis* een stelselmatig buitenperspectief⁵⁰ hanteert. Er is geen sprake van dat de bestudeerde religie dezelfde is als diegene die men zelf aanhangt.⁵¹ Spaans meent dat Van Eijnatten en Van Lieburg het christendom van buitenaf bezien.⁵²

De auteurs van *Nederlandse religiegeschiedenis* gaan er vanuit dat politieke, sociale en culturele ontwikkelingen voorwaarden zijn voor een religieuze ontwikkeling.⁵³ De schrijvers van dit handboek maken, evenals het *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, gebruik van een empirische-kwalitatieve aanpak, waarbij naast schriftelijke bronnen gebruik wordt gemaakt van onder andere de archeologie.⁵⁴ Het verschil tussen religie- en kerkgeschiedenis is te omschrijven als een verschil in object, perspectief en visie. In een tabel zouden deze verschillen als volgt kunnen worden weergegeven:

⁴⁶ Online geraadpleegd op d.d. 16-09-2017.

⁴⁷ J. van Eijnatten & F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2005, p. 16.

⁴⁸ Ibid., p. 16.

⁴⁹ Ibid., p. 16.

⁵⁰ J.Y.H.A. Jacobs, *Kerkgeschiedenis of religiegeschiedenis?*, p. 214.

⁵¹ Ibid., p. 218.

⁵² J. Spaans, webpublicatie, p. 2

⁵³ J. van Eijnatten & F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, p. 16. Molendijk (2006, pp. 115-118) gaat hier ook op in wanneer hij de opvattingen van deze auteurs beschrijft.

⁵⁴ J. van Eijnatten & F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, p. 16.

	Kerkgeschiedenis	Religiegeschiedenis
<i>Object</i>	Beschrijving van het geleerde en geleefde geloof van de kerk	Beschrijving van religie in een brede zin van het woord
<i>Perspectief</i>	Binnenperspectief vanuit betrokkenheid	Buitenperspectief vanuit een zekere distantie
<i>Visie</i>	Theologie is de basis van de kerkgeschiedenis	Cultuurgeschiedenis is de basis van de religiegeschiedenis

Tabel 2: vergelijking kerk- en religiegeschiedenis

1.3 Theologiegeschiedenis

Om te bepalen of *De tovenaars en de dominee* onder kerkgeschiedenis valt of onder een andere discipline, wordt nu gekeken naar hoe object, perspectief en visie binnen de theologiegeschiedenis vormgegeven worden.

Rasker (1986) geeft aan dat de zin van het onderscheiden van theologiegeschiedenis binnen de kerkgeschiedenis de vraag is naar 'onze gemeenschap met de belijdenis der vaderen'.⁵⁵ Binnen de theologiegeschiedenis gaat het om fundamentele categorieën, zoals openbaring, geloof, gemeenschap en hoe 'onze vaderen' geworsteld hebben met de betekenis daarvan. Rasker zegt hierover: 'Zij kunnen niet meer van ons leren, wij wel van hen; wij zullen niet tegen hen polemiseren, maar wel luisteren naar de wijze waarop zij met elkander gepolemiseerd hebben, en dat kan ons soms op verrassende wijze helpen, onze taak in het heden beter te begrijpen.'⁵⁶ Rasker onderstreept de betrokkenheid van historici en geeft aan dat geschiedkundige objectiviteit in abstractie een onmogelijke doelstelling is.⁵⁷

Meijering (2008) stemt met Rasker in aangaande de subjectiviteit van de theologiegeschiedenis.⁵⁸ Daarom is verantwoording van gemaakte keuzes van belang. Voor Meijering is theologie reflectie op het geloof⁵⁹, dat tot stand komt binnen een context (een theologische!). Daarover schrijft hij het volgende:

De meeste door ons beschreven gestalten tot aan de reformatie (en als men zelf in de lijn van de reformatie staat, zal men ook zeggen: tot aan de verlichting) gelden in de kerkelijke traditie als orthodox, zij behoren tot die stromingen, die uit de verschillende controverses als overwinnaars tevoorschijn zijn gekomen (de een duidelijker dan de ander). We proberen aan de ketters recht te doen door te laten zien hoe groot hun invloed op de totstandkoming van de christelijke theologie is geweest. Verder zal duidelijk zijn dat de verlichting ook diegenen, die zich ertegen verzetten, heeft genoopt tot een manier van theologiseren die afwijkt van de in de tijd daarvoor gevolgd.⁶⁰

⁵⁵ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1986, p. 16.

⁵⁶ Ibid., p. 16.

⁵⁷ Ibid., p. 17.

⁵⁸ E.P. Meijering, *Van Irenaeus tot Barth*, Kampen: Uitgeverij Kok, 2008, p. 15.

⁵⁹ Ibid., p. 15.

⁶⁰ Ibid., pp. 16-17.

Zoals is aangetoond, bestaan er verschillen tussen de diverse handboeken in de beschrijving van de begrippen kerk-, religie- en theologiegeschiedenis. Selderhuis, Rasker en Meijering denken vanuit de theologie en zijn hierop betrokkenen. Selderhuis beschrijft vanuit het zogenoemde binnenperspectief het geleerde en geleefde geloof van de kerk. Rasker en Meijering reflecteren op het geleerde geloof. Voor alle drie geldt echter dat er betrokkenheid is op het object kerk en alle drie de auteurs stellen dat er sprake kan zijn van een zekere subjectiviteit. Van Eijnatten en Van Lieburg nemen bewust afstand van het begrip kerkgeschiedenis en beschrijven hun geschiedenis als religiegeschiedenis. Ze doen dat vanuit een buitenperspectief en kiezen op deze wijze voor een zekere distantie. De geschiedenis van de kerk wordt door Van Eijnatten en Van Lieburg wel beschreven, maar vanuit distantie en als onderdeel van religie. Daarbij dient niet de theologie in hun beschrijving als basis, maar de cultuurgeschiedenis. De verschillen tussen kerk- en religiegeschiedenis zijn door mij in het voorgaande in een tabel weergegeven. Deze tabel ziet er met aanvulling van de kenmerken van theologiegeschiedenis als volgt uit:

	Kerkgeschiedenis	Theologiegeschiedenis	Religiegeschiedenis
<i>Object</i>	Beschrijving van het geleerde en geleefde geloof van de kerk	Reflectie op het geleerde geloof	Beschrijving van religie in een brede zin van het woord
<i>Perspectief</i>	Binnenperspectief vanuit betrokkenheid	Binnenperspectief vanuit betrokkenheid	Buitenperspectief vanuit een zekere distantie
<i>Visie</i>	Theologie is de basis van de kerkgeschiedenis	De theologische hoofdstroom is de basis van de theologiegeschiedenis	Cultuurgeschiedenis is de basis van de religiegeschiedenis

Tabel 3: vergelijking kerk-, theologie- en religiegeschiedenis

Voor het onderzoek is bovenstaande tabel van betekenis. De inhoud van Vreekamps *De tovenaars en de dominee* zal naast deze tabel gelegd worden om te bepalen onder welk ‘begrip’ het werk valt. In het kader van de onderzoeksvraag of *De tovenaars en de dominee* valt onder kerkgeschiedenis, theologie- en/of religiegeschiedenis, zullen de volgende vragen leidend zijn:

1. Is er sprake van beschrijving van het geleefde of geleerde geloof dan wel religie of is het reflectie op het geleerde geloof?
2. Is er sprake van een binnenperspectief en betrokkenheid of buitenperspectief vanuit een zekere distantie?
3. Is de theologie de basis, de theologische hoofdstroom of de cultuurgeschiedenis?

Na het beantwoorden van deze vragen zal naar verwachting geconcludeerd kunnen worden hoe Vreekamps werk *De tovenaars en de dominee* valt te plaatsen binnen de kerkgeschiedenis.

1.4 De tovenaars en de dominee: een analyse

Om te bepalen of *De tovenaars en de dominee* onder kerkgeschiedenis valt, analyseren we het werk op drie elementen: object, perspectief en visie. Als we de titel en ondertitel van het werk ‘*De tovenaars en de dominee: over de verschijning van God*’, bezien, lijken deze het object van het boek al

duidelijk te maken. *De tovenaars en de dominee* gaat over God en hoe Hij verschijnt. Als we een plek zoeken waar nagedacht wordt over God, moeten wij bij de theologie zijn. Een snelle conclusie op basis van de titel zou zijn dat dit werk van Vreekamp onder de theologiegeschiedenis te scharen is. Wanneer we het boek lezen, komen wij nadrukkelijk het geleefde en geleerde geloof tegen. Zo beschrijft Vreekamp op intieme wijze het geloofsleven van zijn grootvader en mogen wij het geleefde geloof mee-ervaren.⁶¹ Daarnaast gaat Vreekamp in op het geleerde geloof wanneer hij het heeft over diverse predikanten, die van belang zijn voor de boodschap die hij vertellen wil.⁶² Vreekamp geeft echter geen beschrijving van het geleefde of geleerde geloof, maar vertelt een verhaal, zoals hij zelf schrijft.⁶³ Vreekamp schrijft een reflectie over wat hij heeft geleerd in zijn leven. Hij geeft dit op de volgende wijze weer: 'Terugkeren moest hij. Om verslag uit te brengen, te vertellen over vreemde landen en verre tijden. Het is vanouds een heilige roeping dat de mens die eropuit mag trekken, terugkeert naar huis met een zegen uit de vreemde.'⁶⁴ Het is mogelijk om het 'vertellen over vreemde landen en verre tijden' te duiden als een vorm van cultuurgeschiedenis. Dit zou betekenen dat *De tovenaars en de dominee* wat betreft het object zou passen binnen de theologie- of religiegeschiedenis.

Het perspectief van waaruit *De tovenaars en de dominee* beschreven wordt, getuigt van grote betrokkenheid. Dit blijkt onder andere uit zinnen als: 'Het bange vermoeden begon hem te bekruipt' en: 'Daar stond hij' en: 'Hoor, ik moet iets vertellen'.⁶⁵ Uit deze stijlform, het gebruik van deze zinnen, blijkt grote betrokkenheid van de schrijver. Hij is zelf onderdeel van het verhaal én is er emotioneel bij betrokken. Alhoewel Vreekamp zijn verhaal presenteert als 'een zegen uit de vreemde'⁶⁶ is er sprake van een binnenperspectief. Vanuit 'het verdrongen verleden'⁶⁷ heeft hij naar buiten gekeken, maar thuis is thuis gebleven. Ook al mocht hij leren en eropuit trekken, hij bleef verbonden met zijn geboortegrond, de Veluwe. Het verhaal dat verteld wordt, speelt op de Veluwe, en van daaruit kijkt Vreekamp naar buiten. In die zin is er sprake van kerkgeschiedenis waar Jacobs naar verwees⁶⁸ bij de beschrijving van het *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, zoals in het vorige hoofdstuk is aangehaald. Wat betreft het perspectief, immers duidelijk een betrokken binnenperspectief, valt het werk binnen de kerk- dan wel theologiegeschiedenis. Religiegeschiedenis vraagt een buitenperspectief en een zekere distantie van het beschrevene.

Ten slotte wordt bekeken welke visie er aan *De tovenaars en de dominee* ten grondslag ligt. Vanuit welke grondstructuur heeft Vreekamp dit boek geschreven? Wat is de basis geweest, cultuurgeschiedenis of theologie? Vreekamp geeft aan dat hij in 'vreemde landen' is geweest en 'verre tijden' heeft bezocht en van daaruit is gaan schrijven. Met deze opmerking valt theologiegeschiedenis als grondstructuur af. Hiermee valt dit aspect van Vreekamps werk ook buiten het gebied van de kerkgeschiedenis. Wel is er sprake van een theologische hoofdstroom in zijn boek. Ook al geeft Vreekamp in de leeswijzer aan geen gebruik te maken van voetnoten⁶⁹, de literatuurlijst is indrukwekkend en bevat namen van grote theologen als Kohlbrugge⁷⁰, Miskotte⁷¹ en Van Ruler.⁷²

⁶¹ H. Vreekamp, *De tovenaars en de dominee*, pp. 67-86.

⁶² Het gaat dan vooral over de hoofdstukken 7 en 9 tot en met 11 uit *De tovenaars en de dominee*.

⁶³ H. Vreekamp, *De tovenaars en de dominee*, p. 8.

⁶⁴ Ibid., p. 7.

⁶⁵ Ibid., pp. 7-8.

⁶⁶ Ibid., p. 7.

⁶⁷ Ibid., p. 7.

⁶⁸ J.Y.H.A. Jacobs, *Kerkgeschiedenis of religiegeschiedenis?*, p. 214.

⁶⁹ H. Vreekamp, *De tovenaars en de dominee*, p. 10.

⁷⁰ Ibid., p. 303.

Op het thema van kerk en Israël hebben theologen als Kohlbrugge en Miskotte de visie van Vreekamp gevormd. Ook hun gedachtegang over de verhouding van het zogenaamde Oude Testament tot het Nieuwe Testament heeft hem beïnvloed. De stem van Van Ruler, de leermeester van Vreekamp, is goed te herkennen als hij zijn punt met betrekking tot mythe, mysterie en mystiek duidelijk maakt.⁷³ De theologiegeschiedenis valt naar mijn mening als grondlegger van *De tovenaars en de dominee* ook af, omdat Vreekamp de theologische hoofdstroom niet gebruikt om door middel van zijn verhaal op te reflecteren. Vreekamp stelt de theologische hoofdstroom op een subtiel wijze ter discussie, hij schrijft bijvoorbeeld naar aanleiding van de leer over de demonen: '(...) De duivel in de Bijbel moet figuurlijk worden opgevat. Luther en Calvijn hebben maar half werk verricht. Ze hebben de kerk weliswaar hervormd, maar nagelaten haar te zuiveren van de leer van de demonen.'⁷⁴ En wanneer het gaat over een drievoud ('schepping, openbaring, verlossing') van de theologie⁷⁵ schrijft hij het volgende: 'Dreigend gevaar voor de kerk ligt in het vasthouden aan een scheppingstheologie waarin de directe sprong gemaakt wordt van Noach naar Christus met overslaan van de openbaring op de Sinaï. (...)'⁷⁶

Vreekamp maakt veel gebruik van de cultuur om zijn boodschap duidelijk te maken. Hij wil de 'wisselwerking tussen de twee [volkscultuur en kerk, WS]'⁷⁷ onderzoeken 'de invloed van de een op de ander'⁷⁸ beschrijven. In *De Toveraar en de dominee* is dat goed zichtbaar. Al vanaf de eerste bladzijde speelt zij een prominente rol. Religiewetenschappers gebruiken cultuurgeschiedenis als basis van religiegeschiedenis. Toch valt het werk met dit aspect niet onder religiegeschiedenis, naar mijn mening. Vreekamp maakt enkele keren duidelijk dat het hem niet gaat om deze cultuurelementen als onderlegger te gebruiken voor religiegeschiedenis. Het verschil tussen werken en leren, de besloten dorpsgemeenschap en de wijde wereld, komt voorbij⁷⁹, alsmede de toelichting die Jan Wolkers gemaakt heeft bij het Auschwitz-monument.⁸⁰ Dit zijn duidelijk cultuurelementen die uitvoerig beschreven worden. Wat echter opvalt, is dat Vreekamp bij deze beschrijving onmiddellijk aangeeft dat hij daarmee niet in staat is te zeggen wat hij wil zeggen. Beide keren besluit hij deze gedeeltes namelijk met: 'daar stond hij'⁸¹, wat impliceert: 'op deze wijze gaat het niet'. Vreekamp geeft hiermee naar mijn mening indirect aan dat hij vanuit de cultuurbeschrijving niet tot het oorspronkelijke doel komt van zijn verhaal. Wanneer Vreekamp, in hoofdstuk 1, de cultuurgeschiedenis van de Veluwe beschrijft, begint hij met een droom. Deze droom gaat over in de bevindingen van een archeoloog, waar cultuurelementen aan bod komen. Hij komt dan tot de

⁷¹ Ibid., pp. 306-307.

⁷² Ibid., pp. 310-311.

(...) Op Vreekamp maakte vooral de hoogleraar Arnold van Ruler indruk. 'Gerssen en Van Ruler attenteerden mij op de theologie van Hermann Friedrich Kohlbrugge (1830-1875)', aldus zijn terugblik. 'Daaruit leerde ik dat ook de kerkelijke mens zondaar blijft en aangewezen op Christus' genade; verder een zekere relativisering van de kerk als instituut (mij niet vreemd, gezien de conventikeltraditie in de familie) én het inzicht dat het Oude Testament normatief blijft voor het Nieuwe.' Jezus en de discipelen hadden hun inzichten geput uit Mozes en de profeten. Het evangelie was, naar een bekend woord van Van Ruler, een verklarend woordenboekje bij de Tora.

Uit: G. van Klinken, *Christelijke stemmen over het Jodendom*, Delft: Eburon, 2009, p. 42.

⁷⁴ H. Vreekamp, *De tovenaars en de dominee*, p. 101.

⁷⁵ Ibid., p. 130.

⁷⁶ Ibid., p. 130.

⁷⁷ Ibid., p. 102.

⁷⁸ Ibid., p. 102.

⁷⁹ Ibid., p. 7.

⁸⁰ Ibid., p. 8.

⁸¹ Ibid., pp. 7-8.

conclusie dat archeologie geen antwoorden kan geven op de religie- of geloofsvragen die hij heeft.⁸² Een ander voorbeeld is hoofdstuk 4 waarin het dorp Hoevelaken wordt beschreven. Alhoewel hier sprake is van een beschrijving van de cultuur, zoals bijvoorbeeld de ontginning van het Grauwe Veen, maakt Vreekamp de link naar 'woeste heide'.⁸³ Hiermee verwijst hij naar zijn eerste boek van de zogenaamde Veluwe-trilogie, waarin hij de heiden als mens van de heide beschrijft.⁸⁴ De cultuurbeschrijving gaat over in interpretatie, waarbij cultuur ondergeschikt gemaakt lijkt te worden aan het eigenlijke doel van het boek, waarover later meer. Wanneer in hoofdstuk 9 'de veste Nijkerk'⁸⁵ ter sprake komt, is dat in het kader van de Nijkerkse beroeringen. Vreekamp schrijft dan 'De veste Nijkerk verandert van karakter. De herberg wordt omgebouwd tot godshuis. Dit alles concentreert zich binnen het bestek van een betrekkelijk kleine ruimte. De veste telde te weinig woningen voor de velen, de sociale verhoudingen stonden onder grote druk.'⁸⁶ Wanneer hier sprake zou zijn van religiegeschiedenis, zoals door sommigen verondersteld wordt, zou hier de basis gezocht kunnen worden voor het ontstaan van de Nijkerkse beroeringen onder leiding van de toenmalige predikant Gerardus Kuypers (1722-1798). Wat stelt Vreekamp echter: 'Dat alles onder beslag van het charisma van de jonge Kuypers (...) de beroering door Woord en Geest.'⁸⁷ Daarmee lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat de visie in *De tovenaar en de dominee* geen basis vindt in de cultuurgeschiedenis, maar in de theologie. Vreekamp heeft weliswaar grote belangstelling voor religieus-historische, en culturele elementen, maar maakt duidelijk dat het doel van het boek, zijn eigenlijke boodschap, elders ligt, namelijk in de theologie. Wat de functie van de genoemde nadrukkelijk aanwezige cultuurelementen in *De tovenaar en de dominee* is, wordt in het volgende hoofdstuk onderzocht.

Terugkomend op de eerste onderzoeksvraag: Kan *De tovenaar en de dominee* nu wel of niet gerekend worden tot het de kerkgeschiedenis? Zoals in het voorgaande is beschreven, legt Vreekamp de nadruk bij de reflectie op het geleerde geloof in plaats van op de beschrijving van het geleefde geloof. Reflecteren op het geleerde geloof valt onder de theologiegeschiedenis. Qua object zou er dus sprake kunnen zijn van theologiegeschiedenis. Getuige de grote betrokkenheid van Vreekamp op het vertelde en het gehanteerde binnenperspectief zouden we dit werk in kunnen delen bij zowel kerkgeschiedenis als theologiegeschiedenis. Voor wat betreft het element visie valt *De tovenaar en de dominee* binnen het kader van de kerkgeschiedenis, gezien het gegeven dat de theologie de basis is van zijn boek. Vreekamp gebruikt de theologische hoofdstroom echter niet als basis voor zijn boek en daarom valt op dit punt de theologiegeschiedenis af. Kortom, qua perspectief en visie valt het werk van Vreekamp te scharen onder de kerkgeschiedenis. Echter, het object van het boek valt niet onder de kerkgeschiedenis, maar onder de theologiegeschiedenis. Tevens betekent dit dat *De tovenaar en de dominee* voor wat betreft object, perspectief en visie niet past binnen het kader van de religiegeschiedenis. In tabelvorm ziet bovengenoemde analyse er op de volgende wijze uit:

⁸² H. Vreekamp, *De tovenaar en de dominee*, pp. 15-16.

⁸³ Ibid., p. 37.

⁸⁴ H. Vreekamp, *Zwijgen bij volle maan*, Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2003, p. 46-47.

⁸⁵ H. Vreekamp, *De tovenaar en de dominee*, p. 119.

⁸⁶ Ibid., p. 119.

⁸⁷ Ibid., p. 119.

	Kerkgeschiedenis	Theologiegeschiedenis	Religiegeschiedenis
<i>Object</i>	Beschrijving van het geleerde en geleefde geloof van de kerk	Reflectie op het geleerde geloof	Beschrijving van religie in een brede zin van het woord
<i>Perspectief</i>	Binnenperspectief vanuit betrokkenheid	Binnenperspectief vanuit betrokkenheid	Buitenperspectief vanuit een zekere distantie
<i>Visie</i>	Theologie is de basis van de kerkgeschiedenis	De theologische hoofdstroom is de basis van de theologiegeschiedenis	Cultuurgeschiedenis is de basis van de religiegeschiedenis

Tabel 4: in hoeverre past *De tovenaars en de dominee* binnen de kerkgeschiedenis? Legenda bij deze tabel:

Donkergroen = passend

Rood = niet passend

Zoals uit bovenstaande tabel blijkt, past het werk van Vreekamp ook niet volledig binnen de theologiegeschiedenis, wanneer we ervanuit gaan dat de theologiegeschiedenis de theologische hoofdstroom als basis neemt. Het werk valt echter wel binnen de theologie qua thema en perspectief. Samenvattend, *De tovenaars en de dominee* heeft wel kenmerken van de kerkgeschiedenis, maar is geen kerkgeschiedenis, daar het geen beschrijving levert van het geleerde en geleefde geloof van de kerk. Gezien het object is er wel sprake van theologie, maar niet van theologiegeschiedenis.

Waar moeten wij dit werk van Vreekamp dan wel plaatsen? Deze vraag moet eerst beantwoord worden, voordat ingegaan kan worden op de prominente plaats van de volkscultuur in *De tovenaars en de dominee*. Wellicht kan het antwoord op deze vraag ook perspectief bieden op de in de inleiding aangehaalde discussie die gaat over de vraag in hoeverre de kerk haar wortels vindt in de relatie met Israël of kerk. Ook kan het wellicht verheldering bieden in de discussie over de ontstaansgeschiedenis van de kerk(cultuur) vanuit de (heidense) de volkscultuur.

Zoals bekend is, is *De tovenaars en de dominee* onderdeel van de zogenaamde Veluwe-trilogie. De uitgever van deze boeken zet ons op het spoor, als het gaat over het plaatsen van dit werk van Vreekamp binnen de theologie. In het eerste deel van deze trilogie *Zwijgen bij volle maan* geeft de uitgever aan dat deze boeken vallen binnen het genre van het theologisch essay. Dit wordt door de uitgever als volgt omschreven:

*De uitgaven die (...) als 'Essay' verschijnen, hebben gemeenschappelijk dat hun auteur ten aanzien van een thema uit de theologische wetenschap voor een breder geïnteresseerd publiek onder een positieve en creatieve benadering van de traditie een persoonlijk standpunt inneemt en verdedigt.*⁸⁸

Binnen de historiografie geeft Tollebeek (2002) aan dat door de maatschappelijke veranderingen van de jaren zestig er behoefte ontstond aan een nieuw historiografisch genre, namelijk een essay. Tollebeek omschrijft het essay als beschouwend proza, persoonlijk gekleurd, niet academisch, een

⁸⁸ H. Vreekamp, *Zwijgen bij volle maan*, p. 2.

probeersel, zodat het thema niet al te rechtlijnig benaderd hoeft te worden.⁸⁹ Tollebeek associeert het essay met de volgende attitude van de schrijver:

*(...) een weloverwogen afstandelijkheid ten aanzien van het verleden, het besef dat de historicus niet langer op een vast zingevend perspectief op de geschiedenis beroep kan doen, en – daarmee – verbonden een voortdurende bezinning op de mogelijkheden en grenzen van de geschiedschrijving.*⁹⁰

De bovenstaande omschrijving van het essay ondersteunt de uitkomsten van een van de vragen van deze thesis en laat zien hoe het komt dat Vreekamp geen duidelijke richting kiest in het beschrijven van kerk- en/of theologiegeschiedenis, maar een soort nieuw genre: een mix van beide hanteert in de vorm van een essay.

Met *De tovenaar en de dominee* schrijft Vreekamp naar mijn mening een theologisch essay. Ik wil daarmee stellen dat Vreekamp, toegepast op het thema, de mogelijkheden en grenzen op zoekt van de theologie. Op deze wijze gaat hij voorbij aan de theologische hoofdstroom en wil hij het geleerde en geleefde geloof van de kerk duiden vanuit een persoonlijk standpunt. Het essay biedt namelijk de ruimte om een persoonlijk standpunt in te nemen en te verdedigen. Vandaar wellicht de discussie rondom zijn oeuvre. Vreekamp heeft namelijk wat te vertellen. Het gaat om bezinning op de al eerdergenoemde thema's: de verhouding tussen kerk en Israël, de verhouding tussen Oude en Nieuwe Testament, de vraag naar de plaats van de heiden in relatie tot de jood en de christen en het belang van voortdurende reformatie van het Bijbels gedachtegoed. Daarop bezint Vreekamp zich niet alleen vanuit de theologische hoofdstroom, maar ook vanuit andere theologische en joodse bronnen. Een bezinning op deze thema's vond Vreekamp nodig, zodat een gesprek erover niet alleen binnen de wetenschap gevoerd kan worden, maar ook met een breder publiek.

Nu het genre duidelijk is, kan dieper worden ingegaan op de volkscultuur in *De tovenaar en de dominee*. Welke functie heeft dit voor de theologie bevreemdende aspect in dit werk van Vreekamp? Waarom zette hij de opmerkelijke stap om dit element in zijn werk te weven? Hiermee ben ik aangekomen bij mijn tweede vraag van deze thesis: welke functie heeft de volkscultuur in *De tovenaar en de dominee*? Deze vraag dringt zich sterker op, omdat vanuit het voorgaande naar voren komt dat cultuurbeschrijving niet het oorspronkelijk doel is van zijn verhaal is en het op een of andere manier draait om de theologie in deze zogenaamde Veluwe-trilogie.

⁸⁹ J. Tollebeek, 'Het essay. Geschiedschrijving zonder vanzelfsprekendheid', in: J. Tollebeek, T. Verschaffel & L.H.M. Wessels (red.), *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000*, Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2002, p. 260.

⁹⁰ Ibid., p. 260.

2. De tovenaar en de dominee: de functie van de volkscultuur

Met *De tovenaar en de dominee* brengt Vreekamp de volkscultuur binnen in de theologie. De titel van het boek lijkt voor de protestantse gelovige een tegenstelling aan te geven. *De dominee* als degene die de kerkelijke personages en cultuur voorstaat versus *de tovenaar* als degene die, gezien vanuit de theologie, de schaduwkant van de religie weergeeft (te denken valt aan alternatieve spirituele praktijken die kerkgangers erop nahielden). Deze gedachten lijken te worden teruggevonden in de eerdergenoemde handboeken van de kerk- en theologiegeschiedenis. Naarmate de geschiedenis vordert, verdwijnt 'de tovenaar' uit deze handboeken. De *Nederlandse religiegeschiedenis* van Van Eijnatten en Van Lieburg gaat wel in op alternatieve vormen van religieuze zingeving en noemt dan onder andere de moderne hekserij of 'Wicca'.⁹¹ Zij geven aan dat 'de belangstelling voor "goedaardig" occultisme, natuurreligie en folklorisme' vaak naadloos samenvloeide met 'het geloof in astrologie, karma en zielsverhuizing en het mystieke gebruik van kruiden, stenen en kristallen'.⁹² De volkscultuur blijkt vanuit de handboeken beter te passen bij de religiegeschiedenis dan bij kerk- en/of theologiegeschiedenis. Hiermee wordt dan ook de spanning ervaren die in het voorgaande hoofdstuk is beschreven en die de vraag oproept: Welke functie heeft dit voor de theologie bevreedende aspect in dit werk van Vreekamp?

Naar mijn idee is het antwoord op deze vraag tweeledig. Aan de ene kant wil Vreekamp tegemoetkomen aan de kritiek die hij gekregen heeft van historici en volkskundigen. Aan de andere kant gebruikt Vreekamp de volkscultuur om zijn boodschap duidelijk te maken. Op deze twee hypothesen zal ik nu nader ingaan.

2.1 Tegemoetkomen aan de geleverde kritiek

Zoals hierboven is aangegeven zou de functie van de volkscultuur in *De tovenaar en de dominee* tweeledig kunnen zijn. Vreekamp wil wellicht een antwoord geven op de kritiek die geleverd is door historici en volkskundigen. Deze vooronderstelling kan met twee argumenten onderbouwd worden. De eerste onderbouwing is gelegen in de presentatie van Van Lieburg tijdens het eerder aangehaalde symposium over 'Theologie en Volkscultuur'. Van Lieburg gaat tijdens zijn presentatie in op mailwisseling, die hij had met Vreekamp. Hij laat op een sheet de volgende tekst van Vreekamp zien:

Leven na zwijgen

De discussie met jou werkt door. Ik ben je er nog altijd dankbaar voor.

Intussen heb ik mij gestort in de wereld die verbonden is met de namen van Hans de Waardt, Willem de Blécourt (heb zijn boek 'Termen van toverij' over Drenthe), Gijswijt-Hofstra en Willem Frijhoff (Nederland betoverd). Alsmede uit de wereld van het Meertens Instituut ('Volkscultuur' van Ton Dekker, Herman Roodenburg en Gerard Rooijakkers) en Nederlands Centrum voor Volkscultuur ('inheemse erfenis, over continuïteit en discontinuïteit in de geschiedenis': voor een essayistisch theoloog bepaald ontdekkend en leerzaam!). Mooi vind ik het stuk van jouw leermeester Van Deursen in 'Religieuze volkscultuur' over de spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk in de vroegmoderne tijd.

Het zal je wellicht goed doen te horen dat ik mij door deze vakgebieden met beide voeten stevig op de Veluwe aarde laat zetten en tot de historische orde laat roepen.

⁹¹ J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, p. 364.

⁹² *Ibid.*, p. 364.

Uit dit citaat uit deze mailwisseling trek ik de voorzichtige conclusie dat Vreekamp zich de benoemde kritiek aangetrokken heeft en deze verwerkt heeft. Hij noemt een behoorlijke literatuurlijst. Om je te verdiepen in bovenstaande literatuur is tijd nodig, wellicht de tijdsspanne die we terugvinden als we het jaar van uitgave van het tweede deel van de zogenaamde Veluwe-trilogie vergelijken met het eerste deel. Het eerste deel *Zwijgen bij volle maan* is uitgegeven in 2003. Het heeft daarna zeven jaren geduurd voordat het tweede deel van deze Veluwe-trilogie, namelijk *De tovenaars en de dominee*, is uitgegeven. Dit is een reden waarom ik vermoed dat Vreekamp de kritiek op het eerste deel serieus verwerkt heeft. De kritiek op het eerste deel van deze Veluwe-trilogie is overwegend positief geweest, getuige het volgende citaat van een van zijn critici: 'Het is een goed geschreven werk met een origineel concept en een knappe compositie; niet voor niets beleefde het binnen drie jaar een derde druk.'⁹³ Daarbij zijn er wel kritische noten gekraakt door historici en volkskundigen.

Die kritiek bevatte een tweetal aspecten. Zij gaat ten eerste over de benadering van de volkscultuur, daarnaast over de actualiteit van de gebruikte bronnen.

In het huidig onderzoek naar de volksreligiositeit kan men een viertal benaderingen onderscheiden: de continuïteitsgedachte, het model van de statische tweedeling, de benadering waarbij sprake is van een alternatief systeem en die van de gelaagde, historische dynamiek. Deze modellen kennen een ontwikkeling van statisch naar dynamisch.⁹⁴ De continuïteitsgedachte kan omschreven worden als 'het denkbeeld dat de volkscultuur, opgevat als de traditionele cultuur van de plattelandsbevolking, de meest authentieke uiting van de aard van een volk zou zijn.'⁹⁵ Hierdoor is getracht een lange historische continuïteit te reconstrueren soms tot aan de Germanen toe. In de negentiende en twintigste eeuw is deze gedachte ingezet om de nationale identiteit van volkeren te versterken.⁹⁶ Sinds de jaren zestig heeft in de Duitse vakbeoefening van de volkskunde een heroriëntering plaatsgevonden. Deze heroriëntering is een reactie op het oude continuïteitsdenken, waarbij de aandacht is verlegd naar het terugplaatsen van de volkscultuur in haar eigen historische werkelijkheid.⁹⁷ Dit uit zich in de andere drie modellen. In het tweede model van de religieuze volkscultuur wordt iets meer gedifferentieerd dan het model van de continuïteitsgedachte en wordt wel het model van de statische tweedeling genoemd. Deze benadering onderscheidt drie lagen in religiositeit, namelijk: de laag van de geïndividualiseerde elitevroomheid, de kerkelijke praktijk en het syncretisme van christelijke en 'oude' heidense elementen.⁹⁸ Het derde model brengt meer dynamiek. Hier wordt volksreligiositeit niet gezien als een statisch relict naast of onder de officiële religiositeit, zoals in de eerste twee benaderingen, maar 'als een alternatief systeem, als een tegenlezing van de werkelijkheid, als een 'omkering van waarden en hiërarchieën.'⁹⁹ In de vierde benadering is er ten slotte een wisselwerking tussen de normatieve kerkelijke verkonding en de geleefde praktijk van elke dag.¹⁰⁰ In deze benadering is oorsprong en anciënniteit minder belangrijk dan de concrete posities op een bepaald moment ten opzichte van een door kerkelijke instituties als

⁹³ F. van Lieburg, *Bevindelijk heidendom op de Veluwe? Constructies van een regionaal verleden*, z.p.: z.u., 2006.

⁹⁴ P. Nissen, 'Percepties van sacraliteit. Over religieuze volkscultuur', in: T. Dekker e.a. (red.), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie*, Nijmegen: Uitgeverij SUN, 2000, pp. 241-242.

⁹⁵ T. Dekker, *De Nederlandse volkskunde. De verwetenschappelijking van een emotionele belangstelling*, Amsterdam: Uitgeverij Aksant, 2002, p. 1.

⁹⁶ T. Dekker e.a. (red.), *Volkscultuur*, p. 14.

⁹⁷ *Ibid.*, p. 9.

⁹⁸ P. Nissen, *Percepties van sacraliteit. Over religieuze volkscultuur*, p. 241.

⁹⁹ *Ibid.*, p. 241.

¹⁰⁰ *Ibid.*, p. 242.

normatief voorgehouden religiositeit.¹⁰¹ Zoals aangeven worden deze benaderingen in het recente onderzoek door volkskunde gebruikt zonder aanspraak te maken op exclusiviteit, dus zonder een benadering als enig geldende te beschouwen. Het eerste punt van kritiek op de *Tovenaar en de dominee* met betrekking tot de benadering van de volkscultuur geldt juist dit punt. Vreekamp zou uitgegaan zijn van de exclusiviteit van de continuïteitsgedachte, getuige het volgende citaat van Van Lieburg:

*Op dit vrij centrale punt in zijn betoog valt Vreekamp in de valkuil van de oude romantische volkskunde, die ten dienste stond van de creatie van een regionale identiteit die in voorchristelijke, mythische verworteld zou zijn. Tegenwoordig gaan folkloristen er niet van uit, dat volksverhalen eeuwenlang tamelijk ongeschonden in een orale cultuur bewaard kunnen blijven. Mensen vertellen eerder verhalen die ze in boeken of tijdschriften gelezen hebben of niet lang tevoren in kerk en herberg, op school of straat hebben gehoord. Vreekamp had dit best kunnen weten, zo niet uit de grondige studies en catalogi van etnologen, dan wel uit de bestseller van Geert Mak over de dorpsgeschiedenis van Jorwerd. Daarin staat een fraai hoofdstuk over dit misverstand van een onaantastbare en zelfs regiogebonden continuïteit tussen sprookjes uit een mythisch verleden en de verhalenschat uit grootmoeders tijd.*¹⁰²

In *Verhalen van Stad en Streek* wordt deze kritiek verbonden met het andere kritiekpunt, namelijk het gebruik van ‘verouderde’ bronnen die niet meer serieus worden genomen:

*De literaire fantasieën van Van de Wall Perné worden door velen nog altijd serieus genomen. De emeritus-predikant H. Vreekamp uit Ede heeft mede hierin zijn en onze heidense wortels herontdekt, en pleit voor een herwaardering ervan in zijn Zwijgen bij volle maan. Veluwe verkenning van Edda, Evangelie en Tora.*¹⁰³

Ook Van Lieburg sluit zich aan bij deze opmerkingen door te stellen dat ‘van ‘essayistische theologie’ en elke vorm van kerkgeschiedenis kan worden verwacht, dat hun beoefenaars zich kritisch toetsen aan wetenschappelijk onderzoek alvorens vergaande voorstellen of grote uitspraken te doen met betrekking tot de continuïteit van eeuwenlange ontwikkelingen of het kwade karakter van religieuze verschijnselen.’¹⁰⁴ Nu de kritiekpunten beschreven zijn, zal voorts worden nagegaan op welke wijze Vreekamp in *De tovenaar en de dominee* daaraan is tegemoetgekomen. In ieder geval kan geconstateerd worden dat de continuïteitsgedachte niet meer als exclusieve benadering gebruikt is in zijn werk. Deze gedachte komt nog wel voor en wordt ook gebruikt als perspectief, alleen op een andere wijze dan in de eerdere uitgave. Zo wordt in hoofdstuk 1 deze gedachte omschreven vanuit een droom. Hiermee laat Vreekamp de status van zijn werk zien en hij geeft in het vervolg van zijn hoofdstuk aan dat op het gebied van religie de vragen naar aanleiding van deze droom blijven staan. Vragen die hij benoemt als ‘waar begroeven de dorpelingen hun doden? En: Waar was hun heilige plek?’¹⁰⁵ In hoofdstuk 2 gaat Vreekamp in op het boek van Geert Mak *Hoe God verdween uit Jorwerd*.

¹⁰¹ P. Nissen, Percepties van sacraliteit. Over religieuze volkscultuur, p. 242.

¹⁰² F. van Lieburg, Bevindelijk heidendom op de Veluwe?

¹⁰³ W. de Blécourt e.a. (red.), *Verhalen van stad en streek*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2010, p. 246.

¹⁰⁴ F. van Lieburg, ‘Bevindelijk heidendom op de Veluwe?’

¹⁰⁵ H. Vreekamp, *De tovenaar en de dominee*, p. 15.

Hiermee pakt hij concreet een advies van Van Lieburg op, die hem immers adviseerde om zich te verdiepen in het boek van Geert Mak.¹⁰⁶ In de beschrijving van dit boek zien we iets oplichten van de derde en vierde benadering. De literatuur wordt hier ingebracht als het alternatieve systeem van volksreligiositeit bestaande naast de werkelijkheid, waarna Vreekamp in gesprek gaat met de uitkomsten ervan. Hier lijkt sprake te zijn van een wisselwerking met de normatieve kerkelijke verkondiging en de geleefde praktijk. De normatieve kerkelijke verkondiging wordt benoemd als 'sacrale orde' tegenover de 'Bijbelse God', als geleefde praktijk, zoals in het volgende citaat duidelijk wordt:

(...) En nu is Rienk Klooster dominee in Jorwerd. Een oprechte noorderling. In 2001 promoveerde hij op een studie over de negentiende-eeuwse Groninger godgeleerdheid in Friesland. Ter gelegenheid verklaarde hij in het Reformatorisch Dagblad dat hij moeite heeft met de titel van het boek van Mak: 'God als sacrale orde is verdwenen, niet de Bijbelse God.' Die Bijbelse God is nu juist onderwerp van de preken. De titel zat hem trouwens altijd al een beetje dwars, bekent hij. En om de veerkracht en taaiheid van de gemeenschap nog maar eens te onderstrepen, houdt hij de gelovigen voor: 'Als God weg is uit Jorwerd, moeten wij als gemeente de zaak overeind houden.' Beviend theoloog Jan Koops zegt dan ook van mening te zijn dat dominee Klooster er persoonlijk verantwoordelijk voor is dat God niet uit Jorwerd verdwijnt.¹⁰⁷

In hoofdstuk 7 geeft Vreekamp een samenvatting van de voorgaande hoofdstukken. Hij doet dit op een wijze waarin de tweede benadering van de volksreligiositeit, het model van de statische tweedeling, zichtbaar wordt. Er wordt voortdurend een gelaagdheid aangebracht in het verhaal tussen individuele vroomheid, kerkelijke praktijk en syncretisme. In hoofdstuk 7 geeft Vreekamp dit op de volgende wijze weer:

We kunnen als archeoloog lagen afgraven in de godsdienst van een dorp. Er is de onderste laag, de plattelandsgodsdienst, een samenvoeging van christelijke en 'oude' heidense elementen, zoals die rond de Veenwal aanwezig was. Daarop gebouwd wordt de godsdienst als instituut, zoals vertegenwoordigd in de Dorpskerk. En weer daarboven is er de individuele vroomheid, zoals in de mystiek, de bevinding, het gezelschap aan de Weldam.¹⁰⁸

In de hoofdstukken die volgen komt Vreekamp telkens terug op deze benadering, waarbij hij de onderste laag benoemt als mythe en het instituut als mysterie. Ik hoop hier later nog op terug te komen. Omdat het model van de statische tweedeling, de basis lijkt van dit boek, komt bij mij de gedachte op dat Vreekamp, hier een bewuste keuze maakt. Is het mogelijk dat Vreekamp voor elk verhaal dat hij vertelt een andere benadering kiest? Deze gedachte zou dan zo gestalte krijgen:

1. *Zwijgen bij volle maan* – de continuïteitsgedachte;
2. *De tovenaars en de dominee* – de statische tweedeling;

¹⁰⁶ F. van Lieburg, 'Bevindelijk heidendom op de Veluwe?', p. 8:

Vreekamp had dit best kunnen weten, zoniet uit de grondige studies en catalogi van etnologen, dan wel uit de bestseller van Geert Mak over de dorpsgeschiedenis van Jorwerd. Daarin staat een fraai hoofdstuk over dit misverstand van een onaantastbare en zelfs regiogebonden continuïteit tussen sprookjes uit een mythisch verleden en de verhalenschat uit grootmoeders tijd.

¹⁰⁷ H. Vreekamp, *De tovenaars en de dominee*, p. 22.

¹⁰⁸ *Ibid.*, p. 102.

3. *Als Freya zich laat zien* – het model van het alternatieve systeem;
4. Wellicht kan *Het jaar van Vivaldi* benoemd worden als de benadering die in wisselwerking treedt met de huidige tijd.

Zoals gezegd is dit een boeiende gedachte die verder onderzocht zou kunnen worden. Zoals uit bovenstaande blijkt, heeft Vreekamp ervoor gekozen om andere benaderingen te gebruiken om zijn verhalen over de volksreligie op de Veluwe te vertellen. Hieruit blijkt dat de continuïteitsgedachte niet meer exclusief is in dit werk van Vreekamp.

Het volgende kritiekpunt op het eerste deel van de zogenaamde Veluwe-trilogie had te maken met de bronnen die Vreekamp gebruikte in *Zwijgen bij volle maan*. Ook hier zien we dat Vreekamp de geleverde kritiek verwerkt heeft. Zoals in de mailwisseling met Van Lieburg is aangegeven, heeft Vreekamp zich verdiept in de literatuur van de volkskunde na 1970. Dit blijkt duidelijk uit de hoofdstukken 5 en 8 van *De tovenaars en de dominee*. In hoofdstuk 5 vertelt Vreekamp over zijn overgrootvader Rikert, de zogenaamde tovenaars. In dit hoofdstuk geeft hij de literatuur weer over de tovenaars. Aan contemporaine literatuur over dit thema ontbreekt het niet. Met behulp van *Heksen en tovenaars en twintigste-eeuwse sagen* van A.J. Dekker wordt dit verhaal in een kader gezet.¹⁰⁹ In hoofdstuk 8 wordt de tovenaars verder ingekaderd door het verhaal van ‘Het toverboek van Jochum Bos.’ Met dit verhaal wordt tovenarij vooral geplaatst in het kader van ‘verzielde familieverbanden’.¹¹⁰ Hier stelt Vreekamp dat degenen die de naam tovenaars hadden of kregen (zoals zijn overgrootvader) ten diepste christen waren: ‘Jochum Bos was christen en verrichtte in eigen oog geen onchristelijke handelingen.’¹¹¹

Zoals eerder aangegeven, is naar mijn mening deze volkscultuur op deze manier ingebed in het werk van Vreekamp om tegemoet te komen aan kritiek. Vreekamp wil serieus in gesprek gaan met historici en volkskundigen. Blijkbaar was de aangereikte kritiek uit deze hoek van de wetenschap belangrijk en deed hij er iets mee, zodat het doel van zijn verhaal alle aandacht kan krijgen. Hij omzeilt in *De tovenaars en de dominee* de valkuil van de romantische oude volkskunde en kiest voor meerdere benaderingen. Of dit voldoende is, kan ik als theoloog in opleiding niet beoordelen aangezien ik geen historicus of volkskundige ben. Aan de andere kant reikt de volkskunde wel aspecten aan, waar Vreekamp gebruik van maakt om zijn boodschap te vertellen. Naar mijn mening is het een bewuste keuze van Vreekamp om de volkscultuur te gebruiken. Hoe hij dat doet, zal ik in de volgende paragraaf onderzoeken.

2.2 Gebruik maken van de volkscultuur

Vreekamp heeft de volkscultuur niet alleen gebruikt om zijn critici serieus te nemen, maar hij deed dat ook om zijn boodschap te ondersteunen. In *De tovenaars en de dominee* is dat op een tweetal wijzen terug te vinden. In eerste instantie doet Vreekamp dit door middel van het model dat hij gebruikt. Dat model is geschikt om te vertellen wat hij vertellen wil. Daarnaast helpt de volkscultuur hem zijn onderliggende boodschap te ondersteunen.

Zoals eerder beschreven is, blijkt Vreekamp in *De tovenaars en de dominee* het model van de statische tweedeling als onderlegger van zijn boek te gebruiken. Het lijkt mij goed om iets verder in te gaan op dit model en te laten zien hoe dat gestalte krijgt in dit werk van Vreekamp. Het eerder aangehaalde artikel van Nissen vermeldt over dit model:

¹⁰⁹ H. Vreekamp, *De tovenaars en de dominee*, pp. 62-65.

¹¹⁰ Ibid., p. 115.

¹¹¹ Ibid., p. 116,

Het model van de statische tweedeling wordt al iets meer gedifferentieerd in het beeld van de sociale stratificatie van de religiositeit, zoals Robert Mandrou dat in 1961 voorstelde. Daarbij zou religiositeit zich op drie lagen afspelen: op die van de geïndividualiseerde elitevroomheid, zoals in de mystiek, op die van de sterk geïnstitutionaliseerde godsdienst van de stedelijke groepen, en op die van de plattelandsgodsdienst. De tweede laag zou in de voorstelling van Mandrou grotendeels samenvallen met de kerkelijke praktijk, de derde daarentegen zou getekend worden door een syncretisme van christelijke en 'oude' heidense elementen.¹¹²

Het model van de statische tweedeling is bewust gebruikt door Vreekamp, waarschijnlijk omdat hij op deze manier zijn theologie duidelijk kan maken. Zoals gezegd differentieert dit model meer dan de continuïteitsgedachte die alleen onderscheid maakt tussen de volksreligiositeit en de kerk als instituut. Mandrou voegt in dit model de elitevroomheid toe waardoor er drie lagen ontstaan waarop religiositeit zich afspeelt. Volksreligiositeit, het instituut kerk en de elitevroomheid worden in *De tovenaarszoon aan de Weldam* geduid als de drieslag mythe, mysterie en mystiek. De mystiek kan staan voor de geïndividualiseerde elitevroomheid. Het mysterie staat voor de sterk geïnstitutionaliseerde godsdienst (de kerkelijke praktijk). De plattelandsgodsdienst (het syncretisme van christelijke en 'oude' heidense elementen) staat ten slotte voor de mythe.¹¹³ In het navolgende zal dit boek van Vreekamp onderzocht worden op deze drie lagen. Tevens zullen Vreekamps gedachten over theologie ter sprake komen.

In deel 1 van *De tovenaarszoon aan de Weldam* gaat het over 'Verschijning van God'. Dit deel beslaat een elftal hoofdstukken. In deze hoofdstukken draait het om de drieslag mythe, mysterie en mystiek. Elke hoofdstuk zou met één van deze termen te duiden zijn, getuige de volgende tabel:

	Mythe	Mysterie	Mystiek
<i>Hoofdstuk 1</i>	Zieneres in Dubridun		
<i>Hoofdstuk 2</i>		Hoe God verscheen in Jorwerd	
<i>Hoofdstuk 3</i>			Verdwijning bij een bed violen
<i>Hoofdstuk 4</i>	Het dorp		
<i>Hoofdstuk 5</i>	Tovenaar op de Veenwal		
<i>Hoofdstuk 6</i>			Tovenaarszoon aan de Weldam
<i>Hoofdstuk 7</i>		Dominee in de dorpskerk	

¹¹² Nissen, Percepties van sacraliteit. Over religieuze volkscultuur, p. 241.

¹¹³ Ibid., p. 241.

Hoofdstuk 8	Het toverboek van Jochum Bos		
Hoofdstuk 9			De toverstaf van Gerardus Kuypers
Hoofdstuk 10		De Joodse dominee	
Hoofdstuk 11		Dominee op de Eshof	

Tabel 5: hoofdstuk indeling in relatie tot mythe-mysterie-mystiek

In de hoofdstukken 4, 5, 6, 7 en 11 gaat het nadrukkelijk over Hoevelaken, de geboorteplaats van Vreekamp. De andere hoofdstukken spelen zich grotendeels af op de Veluwe of daarbuiten, zoals hoofdstuk 2, 3 en 10. De bovenstaande tabel maakt zichtbaar dat het mogelijk is het model van de statische tweedeling te duiden als onderlegger voor dit boek van Vreekamp. Hoe werkt Vreekamp dit verder uit en op welke wijze laat hij daarin zijn theologie ter sprake komen? Ik zal nu eerst ingaan op het aspect ‘mythe’ oftewel de plattelandsgodsdienst, waarin christelijke en heidense elementen syncretiseren.

2.2.1 Mythe

Vreekamp duikt al dromend in de geschiedenis van de Veluwe. Onder het zand blijkt een dorp verborgen te liggen *Dubridun*. Over dit dorp stelt Vreekamp de volgende vraag: ‘Waren de bewoners van het dorp al bekeerd of leefden ze nog altijd als ongedoopte heidenen?’¹¹⁴ Deze vraag kan niet beantwoord worden, volgens Vreekamp. Het Kootwijkerzand blijft het mysterie behoedzaam herbergen.¹¹⁵ Wanneer God nog niet verschenen is, zijn deze voorouders van de Veluwnaren heidenen. In dit kader grijpt Vreekamp terug op de Friese koning Radboud, die niet gedoopt wilde worden, omdat zijn heidense voorouders naar de hel zijn verwezen. Radboud schijnt gezegd te hebben ‘Liever met mijn voorouders in het vuur, dan in de hemel met vreemden.’¹¹⁶ Er is toch iets als loyaliteit aan je voorgeslacht, volgens Vreekamp. Hoe verhoudt die verre en vreemde God van Israël zich tot de goden van je voorgeslacht?

Vreekamp legt uit wat hij onder het begrip mythe verstaat in de beschrijving van bronwoorden aan het einde van zijn boek. Over mythe schrijft hij daar:

*Vanaf Homerus (ongeveer 800-50 v. Chr.) krijgt het woord ‘mythe’ de betekenis die wij vooral kennen: heilig verhaal van een volk over zijn herkomst en zijn godsdienst. Daarnaast blijft het begrip mythe in het dagelijks spraakgebruik aanwezig in de zin van een als waar aangenomen verzinzel. Dan is mythe niet meer goed te onderscheiden van fabels en sprookjes.*¹¹⁷

¹¹⁴ H. Vreekamp, *De tovenaars en de dominee*, p. 15.

¹¹⁵ *Ibid.*, p. 16.

¹¹⁶ *Ibid.*, p. 16.

¹¹⁷ *Ibid.*, p. 280.

Vreekamp geeft dus aandacht aan de mythe van herkomst van het 'Veluwevolk', maar besteedt ook aandacht aan de andere kant van het begrip. De mythe komt terug in hoofdstuk 5. Vreekamp schrijft dan: 'In het dorp stond hij bekend als tovenaars, mijn overgrootvader'.¹¹⁸

Mythe ziet Vreekamp dus als heilig verhaal, maar ook als fabel en sprookje. De tovenaars komt in beeld. Vreekamp duikt in deze laag om de religiositeit van de Veluwe te bespreken. Vreekamp vraagt zich af in welke wereld wij terecht zijn gekomen als het gaat over tovenaars. Volgens hem in een oude wereld, maar ook is deze wereld dichtbij, zoals hij schrijft: 'Om die plek te bereiken, hoefde Rikert [de tovenaars, overgrootvader van Vreekamp, WS] maar goed tweehonderd meter naar het westen te lopen, langs boerderij Sparrendam naar de rand van het bos'.¹¹⁹ De mythe was een leven in de natuur¹²⁰, in de duisternis¹²¹. Vreekamp haalt dan Geert Mak aan die schreef 'Zo concentreerden zich in magie en spookverhalen alle angsten van een leven dat permanent op de rand balanceerde'.¹²² Die angst van een leven aan de rand (geografisch gezien, Vreekamp woonde aan de uiterste rand van het dorp, WS) werd in Vreekamp zijn persoonlijk leven overwonnen door de kerk, het heilige midden, zoals hijzelf omschrijft.¹²³ De mythe als verhaal om angst en duisternis te overwinnen.

Ten slotte wordt de mythe teruggevonden in het achtste hoofdstuk. Hierin beschrijft Vreekamp het verhaal van Jochum Bos, een man die leefde op de Veluwe en die een bijzonder toverboek in bezit had.¹²⁴ Over Jochum Bos en zijn toverboek schrijft Vreekamp het volgende:

*Een christen, zeker als hij geen priester was, hield zich in die tijd niet bezig met magie en met pogingen om de krachten van de natuur en hemel te beïnvloeden. In deze tekst gebeurt dat wel. De belezer beveelt en gebiedt bij eb en vloed. Toch is het duidelijk een tekst die alleen voor een christenwaarde kan hebben. De Waardt veronderstelt dat Jochum Bos zichzelf een goed christen vond. Hij maakt ruimschoots gebruik van gebeden, Psalmen, de geloofsbelijdenis en van de in de kerkelijke eredienst gebruikelijke hulpmiddelen als wijwater, kaarsen en zout. En van Psalm 109 weten we via Johannes Wier dat deze vanwege de inhoud zeer geschikt werd gevonden voor vervloeking.*¹²⁵

In dit kader gaat Vreekamp in op de tovenaars en laat hij zien hoe de contemporaine volkskunde hiermee omgaat. Vreekamp schrijft dan: 'In het geval van Jochum Bos hebben wij te maken met verziekte familieverhoudingen (...) Verdachtmakingen, geuit door Jochum Bos, waren voor de ene partij een middel om de tegenpartij alsnog te treffen'.¹²⁶ Volgens Vreekamp was Jochum Bos een christen en verrichtte hij in eigen oog geen onchristelijke handelingen.¹²⁷ Dit soort christendom, met aandacht voor de natuur, rituelen en magie, was na de Reformatie echter steeds minder in tel.¹²⁸ Zoals eerder is beschreven is dit soort christendom in de geschiedenis van de kerk verdwenen,

¹¹⁸ H. Vreekamp, De tovenaars en de dominee, p. 42.

¹¹⁹ Ibid., p. 52.

¹²⁰ Ibid., p. 55.

¹²¹ Ibid., p. 61.

¹²² Ibid., p. 61.

¹²³ Ibid., p. 61.

¹²⁴ Ibid., p. 107.

¹²⁵ Ibid., p. 112.

¹²⁶ Ibid., p. 115.

¹²⁷ Ibid., p. 116.

¹²⁸ Ibid., p. 116.

hoewel het wat Vreekamp betreft onverlet is dat magie en mythe een plek hebben tot op de dag van vandaag. Hij beschrijft dat als volgt:

*Ook mythen en sagen staan in het boek van de schepping te lezen (...) God leren we dus ook kunnen uit de verhalen die aan Heupers werden verteld. En uit het magisch universum van de tovenaars. Uit het toverboek van Jochum Bos niet te vergeten, dat bovendien 'klaardere en volkomere' teksten van de Schrift bevat. Een schoon boek, dat toverboek, met letters, groot en klein. De wereld van tovenaars en tovenaressen verwijst naar God. Wij kennen God dus ook uit de natuur en de geschiedenis van de magische en mythische wereld.*¹²⁹

Getuige dit citaat stelt Vreekamp impliciet dat wij God leren kennen door hoe Hij zich openbaart in de natuur en de geschiedenis. Vreekamp laat Van den Brink spreken door middel van zijn oratie.¹³⁰ Van den Brink komt tot de conclusie 'dat wij uit het boek van de natuur en de geschiedenis God leren kennen in zijn eeuwige kracht en goddelijkheid.'¹³¹ Dat is niet gering, aldus Vreekamp. Toch ontbreekt er wat aan het geheel. Vreekamp maakt zijn punt als hij aan de natuur en de geschiedenis heel bewust de geschiedenis van het jodendom toevoegt.¹³² Die verre en vreemde God van Israël¹³³, die verschenen is in onze mythe laat zich, volgens Vreekamp toch ook kennen in de geschiedenis van de joden. Vreekamp schrijft hierover:

*En voor wie dit alles nog niet genoeg zou zijn, is er het antwoord; 'De Joden, Sire!' het antwoord op de vraag van een koning die een bewijs voor het bestaan van God zocht. Het joodse volk van vlees en bloed is als een schoon boek van natuur en geschiedenis.*¹³⁴

Vreekamp linkt de oude natuurrituelen op de Veluwe, de aandacht voor natuur en magie, dus aan de geschiedenis van het volk Israël en vraagt zo aandacht voor de plek van die geschiedenis in het christendom. Welke plaats hebben de Joden in de theologie van onze dagen? Dit is de vraag die Vreekamp zich stelt in zijn theologie als het gaat over het punt 'kerk en Israël'. Waar is het 'levende Israël' in de theologie van onze dagen?¹³⁵ Dagen, waarin volgens Vreekamp een nieuwe golf van de oerzoektocht der mensheid over de wereld heen gaat.¹³⁶ Die oerzoektocht omvat het zoeken naar God, het willen ervaren van God, het verlangen naar God. Mystiek, zoals Vreekamp dat noemt. Hoe verhouden mythe en die mystiek zich tot elkaar in het werk van Vreekamp?

2.2.2 Mystiek

Hoe verwerkt Vreekamp de tweede laag van de volksreligiositeit in zijn boek? Vreekamp gaat in het derde hoofdstuk in op het boek van Jan Siebelink, *Knielen op een bed violen*.¹³⁷ Vreekamp beschrijft

¹²⁹ H. Vreekamp, *De tovenaars en de dominee*, p. 164.

¹³⁰ G. van den Brink, *Als een schoon boek*, z.p.: z.u. 2007.

¹³¹ H. Vreekamp, *De tovenaars en de dominee*, p. 163.

¹³² *Ibid.*, p. 164.

¹³³ *Ibid.*, p. 17.

¹³⁴ *Ibid.*, p. 164.

¹³⁵ H. Vreekamp, *Een onbedachte verhouding. De plaats van Israël in een kerkelijke dogmatiek*, Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1991, pp. 7-10.

¹³⁶ H. Vreekamp, *De tovenaars en de dominee*, p. 268.

¹³⁷ J. Siebelink, *Knielen op een bed violen*, Amsterdam: De Bezige Bij, 2006.

dat boek als de beschrijving ‘van een onuitroeibaar heimwee naar het verloren paradijs.’¹³⁸ De ervaring van het zogenaamde ‘tuin-visioen’ van vader Siebelink, tekent Vreekamp op de volgende wijze op uit de mond van Jan, zijn zoon: ‘Natuurlijk, hij had God dan wel persoonlijk ontmoet, maar daar mocht op geen enkele manier hovaardij uit voortkomen. God bleef, ook voor hen, de Vreemde, de Andere die niemand ook geheel eigen werd.’¹³⁹ Deze God was echter niet de God van de Hervormde Kerk. ‘Want die spreekt niet met een stem uit de hemel rechtstreeks.’¹⁴⁰ Neef Dick Siebelink hoopt dat de God die zich in de Bijbel openbaart, in Jans leven terugkomt.¹⁴¹ Dick vraagt zich af waar de God van de schepping gebleven is in het leven van de vader van Jan. Jan echter noemt de plek waar zijn vader een visioen kreeg ‘een magische plek.’¹⁴² Raken mystiek en mythe elkaar? Daarnaast wordt de vraag opgeworpen of de schrijver verder gaat, waar de theologen zwijgen, als het gaat over het bestaan van God.¹⁴³ Zodat mensen niet in de kou hoeven te blijven staan in de oerzoektocht, die op dit moment over de wereld gaat, aldus Vreekamp.¹⁴⁴

In hoofdstuk 6 schrijft Vreekamp over zijn grootvader, de zoon van de tovenaars. Hij stond bekend als een ingewijd christen, een bevindelijk gelovige.¹⁴⁵ Door middel van de briefwisseling tussen grootvader en zijn verloofde, geeft Vreekamp een inkijk in wat dit betekent. Kort samengevat is dat als volgt te omschrijven: ‘Naast praktische aangelegenheden zal het in de brieven vooral gaan om geestelijke zaken als wedergeboorte, bekering, de onsterfelijke ziel, die wereld die ‘geen wezen’ heeft, de band met het volk van God.’¹⁴⁶ Op de zaterdagavonden was er op de boerderij van Vreekamps opa een bepaald ‘gezelschap’. ‘Het waren bijeenkomsten waar zoekende, bekommerde en bevestigde zielen met elkaar spraken over de weg die God gaat met zijn volk. Het bevindelijk leven zocht daar een bedding, onder het afdak van de kerk, de Hervormde Kerk als planting Gods in onze lage landen.’¹⁴⁷ Letterlijke en beschouwelijke kennis van de waarheid hebben een noodzakelijke aanvulling nodig, die van een doorleving van de waarheid in het binnenste: bevinding.¹⁴⁸ Ook hier is duidelijk aandacht voor de geïndividualiseerde elitevroomheid, de mystiek.

Ten slotte komt de mystiek terug in het negende hoofdstuk *De toverstaf van Gerardus Kuypers*. In dit hoofdstuk gaat het over de Nijkerkse beroeringen. Deze beroering gebeurde naar aanleiding van een preek over Psalmen 72:16. Een gekozen tekst waarover Vreekamp opmerkt: ‘Dat Woord wordt verkondigd aan de hand van zogenoemde ‘vrije teksten’. Er is geen vast rooster, de dominee kiest de tekst voor de preek.’¹⁴⁹ Vreekamp haalt Van Lieburg aan, die over deze tekst zegt: ‘Een ‘schijnbaar magische tekst’ (...) het ‘ruisende’ woord uit Psalm 72.’¹⁵⁰ Deze Nijkerkse beroering draait om bevinding. Over het fenomeen bevinding heeft de leermeester van Vreekamp, Arnold Albert van Ruler (1908-1970) diepgaand geschreven.¹⁵¹ Volgens Vreekamp komt bij het schrijven van Van Ruler mythe en mystiek bij elkaar. Vreekamp haalt dan het volgende aan:

¹³⁸ H. Vreekamp, *De tovenaars en de dominee*, p. 26.

¹³⁹ Ibid., p. 28.

¹⁴⁰ Ibid., p. 32.

¹⁴¹ Ibid., p. 33.

¹⁴² Ibid., p. 34.

¹⁴³ Ibid., p. 33.

¹⁴⁴ Ibid., p. 268.

¹⁴⁵ Ibid., p. 67.

¹⁴⁶ Ibid., p. 72.

¹⁴⁷ Ibid., p. 83.

¹⁴⁸ Ibid., p. 85.

¹⁴⁹ Ibid., p. 119.

¹⁵⁰ Ibid., p. 123.

¹⁵¹ A. A. van Ruler, *Ultra-Gereformeerd en Vrijzinnig*, in *Wapenveld*, 2 (1971).

*Wij zullen nooit de Nederlandse volksziel volledig kunnen aanvoelen en verstaan, tenzij wij er ons bewust van zijn, hoezeer zij doortrokken is van de ultragereformeerden [= een verregaande mystiek, WS] = vraagstellingen. (...) Welke Nederlander verwacht de bijbelse gedachte van de dubbele predestinatie niet met de Germaanse gedachte van het noodlot?*¹⁵²

Door deze vraag worden mythe en mystiek aan elkaar gekoppeld. De uitersten raken elkaar in deze tweede laag. Vreekamp vraagt zich af of de bevinding, de hang naar het mystieke die hij in de theologie bespeurt, hier invloed ondervindt van de mythe en zelfs of de mythe onderlegger is van die bevinding. Vreekamp schrijft namelijk: 'Geen voorwerp van verering en aanbidding is de Schrift. Geen toverboek. Geen magisch boek. (...) Geen verzameling preekteksten. (...) De Schrift zelf spreekt niet. Zij wil gelezen, voorgelezen, uitgelegd, verkondigd worden. Dat alles onder aanroeping van de Geest.'¹⁵³ Dit citaat brengt ons bij de laatst te bespreken laag, die van de geïnstitutionaliseerde godsdienst: het mysterie.

2.2.3 Mysterie

In de hoofdstukken waarin Vreekamp de derde laag, dat mysterie, de geïnstitutionaliseerde godsdienst, oftewel de kerk beschrijft, worden zijn theologische gedachten teruggevonden. De al eerdergenoemde drieslag (mythe-mysterie-mystiek) speelt hier telkens een rol. Zoals in tabel 4 is aangegeven gaat Vreekamp in de hoofdstukken 2, 7 en 10 dieper op dit onderwerp in.

In het tweede hoofdstuk gebruikt Vreekamp het boek van Geert Mak *Hoe God verdween uit Jorwerd*.¹⁵⁴ Vreekamp stelt dat waar God verdwenen is, Hij eens moet zijn verschenen. De kerk had haar plek in Jorwerd. 'Tot na de oorlog had de kerk elke zondag vol gezeten. Daarna werd het geleidelijk minder.'¹⁵⁵ Hoe was dat mogelijk? Vreekamp schrijft dan: 'Volgens Mak, omdat in de moderne verzorgingsstaat geen onontkoombaar noodlot meer leek te bestaan. Met dat noodlot zou ook God zijn verdwenen.'¹⁵⁶ Rienk Klooster, predikant in Jorwerd (in 2010, WS) stelt echter, aldus Vreekamp het volgende: 'God als sacrale orde is verdwenen, maar niet de Bijbelse God.'¹⁵⁷ Even verderop: 'De naam God in het boek van Geert Mak is een codewoord voor de dorpscultuur van toen.'¹⁵⁸ Vreekamp citeert Klooster, wat laat zien dat de kerk als instituut niet gelijk te schakelen is aan de openbaring van God. Wanneer Vreekamp zelf de kerk van Jorwerd bezoekt schrijft hij:

*De kerk herbergt stilte van een bijzondere dimensie. Het zwijgen van eeuwen is helder hoorbaar in het schemerende herfstlicht. Enkel te verbreken door heilige woorden. Dit is de plek. Het hart van het dorp. De ziel van de gemeenschap.*¹⁵⁹

In deze woorden ligt de grondtoon van Vreekamps theologie, namelijk dat de openbaring van God, de Torah en de viering van de joodse feesten, node gemist wordt in de kerkelijke praktijk. Later in zijn

¹⁵² H. Vreekamp, *De tovenaars en de dominee*, p. 125.

¹⁵³ *Ibid.*, p. 201.

¹⁵⁴ G. Mak, *Hoe God verdween uit Jorwerd*, z.p.: Olympus, 2017.

¹⁵⁵ H. Vreekamp, *De tovenaars en de dominee*, p. 19.

¹⁵⁶ *Ibid.*, p. 19.

¹⁵⁷ *Ibid.*, p. 22.

¹⁵⁸ *Ibid.*, pp. 22-23.

¹⁵⁹ *Ibid.*, p. 24.

boek zal hij dit aangehaalde citaat verbinden met de ‘feestloze helft van het jaar’.¹⁶⁰ Juist daar maakt hij de koppeling met het jodendom en de plek van de Schrift in de eredienst (de Schrift die gelezen, voorgelezen, uitgelegd en verkondigd wil worden¹⁶¹). Hij schrijft dan:

*(...) Toen volgde de feestloze helft van het jaar, tot weer een nieuwe Advent erop zou volgen. Ach nee, toen brak de zevende maand aan, september, de zevende vanaf de lentemaand, de ‘verdonkeremaande’ maand, om met Willem Barnard te spreken. De maand van het Loofhuttenfeest brak aan, waarvan de viering voor de kerk is uitgeschreven in het laatste bijbelboek.*¹⁶²

In hoofdstuk 7 gaat Vreekamp in op ds. Van der Wal (1864-1924). Van der Wal ‘is de pastor van zowel de tovenaars als de tovenaarszoon’.¹⁶³ Vreekamp gaat in op het leven van Van der Wal. Hij beschrijft hoe deze persoon predikant was en wilde zijn. Vandaaruit komt hij bij de vraag, hoe de predikant over toverij en magie gesproken zal hebben. Volgens Vreekamp staat Van der Wal in de traditie van Augustinus. Vreekamp beschrijft de verhouding tussen deze traditie van de kerk en het volksgeloof als volgt: ‘De leer van de kerk is wel goed – geen kwaad woord daarover – maar ze raakt het leven niet. Op veel levensvragen geeft de kerk geen antwoord.’¹⁶⁴ Vreekamp duidt hiermee mijns inziens op de aloude kloof tussen de kerk en het volksgeloof, de geïnstitutionaliseerde godsdienst, dus de leer ten opzichte van de levenspraktijk, de volkscultuur. In dit hoofdstuk komt wederom scherp de verhouding tussen mythe, mysterie en mystiek naar voren. Daarin is een spanning te ontwaren, die volgens Vreekamp gemakkelijk kan overgaan in een kloof. Letterlijk: de leer van de kerk raakt het leven (de bevinding (het mystieke verlangen van het volk) en de mythe (de geschiedenis van het volk) niet. Echter, naast deze spanning is er ook een kloof die dieper gaat, volgens Vreekamp. Dat is die tussen kerk en synagoge, wat door hem als volgt wordt verwoord:

*De taal van de dominee en de tovenaarszoon is de tale Kanaäns, de liederen zijn de Psalmen van Israël, de ingewijden behoren tot het ware volk van God. Maar de mensen van vlees en bloed die deze taal van huis uit spreken, die de Psalmen tot op de dag van vandaag bidden en die krachtens verkiezing nog altijd het volk van de Eeuwige genoemd worden – het zijn de Joden.*¹⁶⁵

De kerk heeft zich zo losgezongen van haar joodse wortels. De spanning die hierdoor ontstaat, wil Vreekamp verwoorden. Volgens hem is er zelf een oorzaak te vinden voor de kloof tussen het dagelijks leven, dat doortrokken kan zijn van mystiek en mythe en het geïnstitutionaliseerde geloof, de kerk. Vreekamp omschrijft dit als volgt:

Ik moet de kerk verlaten waarbinnen God wordt vastgehouden en vastgelegd. De kerk die tot kitsch geworden is. Een verabsolutering van het eigen wereldbeeld, dat is kitsch, zegt Ineke Albers. En is kitsch geen zonde? In elk geval niet onschuldig. Totalitaire regimes nemen hun

¹⁶⁰ H. Vreekamp, *De tovenaars en de dominee*, p. 265.

¹⁶¹ *Ibid.*, p. 201.

¹⁶² *Ibid.*, p. 265.

¹⁶³ *Ibid.*, p. 87.

¹⁶⁴ *Ibid.*, p. 99.

¹⁶⁵ *Ibid.*, p. 102.

*toevlucht tot kitsch als taal van de massa. Binnen de kerk mogen we niet in stand houden wat zijn tijd heeft gehad. Het is geworden tot kitsch. Wat volhardt in verstarring, zullen we verlaten. Zonder om te zien.*¹⁶⁶

In het voorgaande is getoond hoe Vreekamp 'de Bijbelse God' benoemde als gemis in de kerk. Daarna benoemde hij de kloof tussen kerk en synagoge. In hoofdstuk 10 gaat Vreekamp in op de joodse dominees. Naar aanleiding van hun verhaal zet Vreekamp de al eerder aangehaalde 'vrije teksten' tegenover de joodse doorgaande lezing van de Schriften.¹⁶⁷ Tevens benadrukt hij de ontmoeting tussen 'de dominee en de rabbijn', 'om zo onder meer de blijvende betekenis van het Oude Testament voor de kerk te herontdekken.'¹⁶⁸ Vreekamp haalt Ehrenberg aan op de volgende wijze:

*Ehrenberg beschouwt de kerk als een 'tussenrijk'. De Jood herinnert de kerk aan haar onvolkomenheid, aan haar tussentoestand tussen openbaring en verlossing, aan de openbaring van God zoals die verdeeld is over de twee testamenten in de christelijke kerk, de openbaring van Mozes en Christus zoals in Israël gegeven. Zo heeft de kerk als Messiaanse gestalte aan de zijde van Israël deel aan de hoop van Israël. (...) Jodendom bestaat niet alleen naast de kerk, ook in haar. De joodse vraag is de 'laatste' vraag van de christenheid.'*¹⁶⁹

Dit citaat laat zien dat de kerk het mysterie niet kan zijn. Zij is niet de derde laag zoals die in de statische tweedeling wordt genoemd. Hoe kan een 'tussenrijk' het mysterie verwoorden? Hiermee ben ik echter midden in de systematische of praktische theologie aangekomen en dat valt buiten het bestek van deze thesis. Dit citaat laat echter duidelijk zien hoe waar het is dat het werk van Vreekamp te scharen is onder een theologisch essay dat als schrijfdoel heeft 'het onder een positieve en creatieve benadering van de traditie innemen van een persoonlijk standpunt en dit verdedigen.'¹⁷⁰ Of Vreekamp daarin geslaagd is, zal ik hier niet beoordelen. In dit hoofdstuk heb ik namelijk willen laten zien op welke wijze Vreekamp de volkskunde gebruikt heeft. Dit heeft hij gedaan door middel van het model van de statische tweedeling en verhalen uit de volkscultuur met gebruikmaking van de drie aspecten die dit model hem aanreikt: mythe, mysterie en mystiek. Hij wilde daarmee laten zien op welke wijze de kerk theologisch tekortkomt wat betreft de 'laatste' vraag van de christenheid, namelijk de vraag naar de plaats van het levende Israël in de theologie en daarmee verweven het mysterie van de God van Israël. Daarvan heeft de geïnstitutionaliseerde geloofsbeleving, de kerk, zich losgemaakt en Vreekamp duidt dit als een theologische tekortkoming.

¹⁶⁶ H. Vreekamp, *De tovenaars en de dominee*, p. 268.

¹⁶⁷ *Ibid.*, p. 126.

¹⁶⁸ *Ibid.*, p. 127.

¹⁶⁹ *Ibid.*, p. 131.

¹⁷⁰ H. Vreekamp, *Zwijgen bij volle maan*, p. 2.

3. Conclusie en discussie

3.1 Conclusie

In deze thesis is een werk van Henk Vreekamp, *De tovenaars en de dominee*, onderzocht. Door het object, het perspectief en de visie van het boek te analyseren tegen de achtergrond van kerk-, theologie- en religiegeschiedenis, kon vastgesteld worden in welke wetenschappelijke discipline het geplaatst kan worden. Hieruit blijkt dat *De tovenaars en de dominee* niet volledig beschouwd kan worden als een kerkhistorisch werk, omdat het geen beschrijving geeft van het geleerde en geleefde geloof van de kerk en het object van het boek dus niet valt onder kerkgeschiedenis. De visie van het boek strookt niet met de gehanteerde visie binnen theologiegeschiedenis. Ook kan het niet geplaatst worden binnen de religiegeschiedenis. Daarvoor wijken alle drie aspecten te veel af. Daarna is onderzocht van welke vorm van historiografie dan sprake zou kunnen zijn. Vreekamp blijkt met *De tovenaars en de dominee* een theologisch essay te hebben geschreven. De keuze voor dit genre kan beschouwd worden als weloverwogen en bewust. Een theologisch essay bood Vreekamp namelijk de mogelijkheid de grenzen op te zoeken van de theologie en daarmee zijn boodschap duidelijk te maken.

Opmerkelijk is wel dat Vreekamp in zijn theologisch werk nadrukkelijk gebruikmaakt van de volkscultuur. Dit gegeven brengt mij bij de tweede thesisvraag: wat is de functie van die volkscultuur in dit werk van Vreekamp? Voor de beantwoording van deze vraag waren twee hypothesen leidend. Aan de ene kant is Vreekamp tegemoetgekomen aan de kritiek van historici en volkskundigen op zijn eerste werk. Die heeft hij zichtbaar verwerkt in *De tovenaars en de dominee*. Blijkbaar was het voor hem van belang dat zijn werk serieus genomen werd. Dat gaf het boek een bodem voor de theologische boodschap die het in zich draagt. Immers, Vreekamp gebruikte de volkscultuur als onderlegger om zijn (theologische) boodschap duidelijk te maken. De genoemde kritiek heeft Vreekamp verwerkt door zijn bronnen te actualiseren en door te switchen van de continuïteitsgedachte naar een andere benadering van de volkscultuur, namelijk die van de statische tweedeling. Naar mijn bevindingen bood (ook) dit model Vreekamp de mogelijkheid om theologisch gezien zijn boodschap te verduidelijken. Aan *De tovenaars en de dominee* lijkt dit gelaagde model van mythe, mysterie en mystiek ten grondslag te liggen. In deze drie lagen kon Vreekamp laten zien op welke wijze de kerk theologisch tekortkomt in de relatie tot het levende Israël, zowel dogmatisch als liturgisch. Daarmee verweven rijst in het boek de vraag of er in de huidige kerkelijke dogmatiek en liturgiek, de actuele 'kerk', nog plaats is voor het mysterie van de God van Israël.

Als we, op basis van het voorgaande, *De tovenaars en de dominee* plaatsen in het oeuvre van Vreekamp, blijkt dit dan ook geen breuklijn te vormen met zijn eerdere werk. Ook daarin stond immers steeds onder andere de relatie van de kerk met het levende Israël centraal.

3.2 Discussie

De discussie waarmee deze thesis is ingezet, draaide om de vraag of *De tovenaars en de dominee* valt binnen de kerk- theologie of religiegeschiedenis. Kenners uit verschillende disciplines gaven aan waarom zij vinden dat het werk onder het ene dan wel onder het andere vakgebied geschaard moet worden. In een vergelijking tussen de diverse vormen van geschiedschrijving bleek het werk binnen geen van de vakgebieden volledig te plaatsen, maar bleek er sprake van een theologisch essay. Vreekamp had dus blijkbaar de behoefte om theologisch zijn gedachten juist in deze vorm te uiten.

Dit onderzoek zou een aanzet kunnen zijn om na te gaan op welke wijze er sprake is van continuïteit in het gedachtegoed van Vreekamp in de diverse fasen. Zoals Dekker al aangaf, er is

sprake van een erfenis die het waard is verder doordacht en onderzocht te worden. Een van de kenmerken van theologiegeschiedenis is het hebben van de theologische hoofdstroom als basis. In dit onderzoek is aangetoond dat Vreekamp zich niet binnen deze theologische hoofdstroom beweegt. Gezien zijn veelvuldig beroep op theologen als Kohlbrugge, Miskotte en Van Ruler is dit aanvechtbaar. Een discussie over de theologische hoofdstroom met betrekking tot de relevante thema's uit het werk van Vreekamp, zoals: de verhouding kerk en Israël, de verhouding Oude en Nieuwe Testament, de vraag naar de plaats van de heiden in relatie tot de jood en de christen en het belang van voortdurende reformatie over het Bijbels gedachtegoed is van belang. In deze thematiek is zeker sprake van een theologische hoofdstroom. De vraag kan opgeworpen worden in hoeverre Vreekamp van deze theologische hoofdstroom afwijkt.

In het onderzoek zijn de diverse modellen benoemd die gebruikt worden door volkskundigen om religiegeschiedenis te benaderen. Vreekamp lijkt deze modellen als onderlegger onder zijn boeken te gebruiken. Hij maakt daarmee de volkscultuur dienstbaar aan de theologie. Hiermee geeft Vreekamp de theologie een bewuste plaats in zijn denken. Openbaart zich hier het gedachtegoed van Vreekamp? Zoals eerder gesteld in deze thesis zou dit een interessant vervolgonderzoek kunnen zijn.

In deze thesis is gesproken van een verschuiving van *beliefs* naar *practices*. Op welke wijze kleurt Vreekamp dit in? Is de vierende en lerende gemeente voor Vreekamp een gemeente die vertellend en zingend gelooft? Vraagt Vreekamp er impliciet aandacht voor om het dogma binnen de gemeente gestalte en uiting te geven door middel van verhalen? Hoe ziet dat voor Vreekamp eruit en wat kan daarin zijn werk (bijvoorbeeld *Vivaldi*) in die zin voor de kerk betekenen?

Kortom, bovenstaande geeft alle reden tot verder onderzoek. *De tovenaars en de dominee*, een werk van Vreekamp: punt erachter of streep eronder? Een punt erachter als het gaat over waar dit werk onder valt. Het blijkt geen religiegeschiedenis, geen kerkgeschiedenis, maar in de hoofdmoot een theologisch essay te zijn. Juist daarom een streep eronder: Vreekamp heeft ons veel te vertellen en reikt genoeg stof aan om verder te doordenken en te ontwikkelen.

Bibliografie

a. Literatuur

- W. de Blécourt e.a. (red.), *Verhalen van stad en streek*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2010
- G. van den Brink, *Als een schoon boec*, z.p.: z.u. 2007
- T. Dekker e.a. (red.), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie*, Nijmegen: Uitgeverij SUN, 2000
- T. Dekker, *De Nederlandse volkskunde. De verwetenschappelijking van een emotionele belangstelling*, Amsterdam: Uitgeverij Aksant, 2002
- J. van Eijnatten & F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2005
- L. de Haan, *Vóór de Biblebelt*, z.p.: z.u., 2016.
- A.J. Heschel, *God zoekt de mens*, Amsterdam: Uitgeverij Abraxas, 2011
- O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, Nijkerk: Uitgeverij G.F. Callenbach B.V., 1978
- G. van Klinken, *Christelijke stemmen over het Jodendom*, Delft: Eburon, 2009
- G. Mak, *Hoe God verdween uit Jorwerd*, z.p.: Olympus, 2017
- E.P. Meijering, *Van Irenaeus tot Barth*, Kampen: Uitgeverij Kok, 2008
- D. Monshouwer en H. Vreekamp, *Zacharja*, Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 1994
- B. van Oeveren e.a. (red.), *Tekst voor Tekst*, Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2001
- A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1986
- H.J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Kampen: Uitgeverij Kok, 2006
- J. Siebelink, *Knielen op een bed violen*, Amsterdam: De Bezige Bij, 2006
- J. Tollebeek, T. Verschaffel & L.H.M. Wessels (red.), *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000*, Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2002
- H. Vreekamp, *De vreze des Heren. Een oorsprongswoord in de systematische theologie*, z.p.: H. Vreekamp, 1982
- H. Vreekamp, *Eerbied. De vreze des Heeren als bron van leven*, Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1984
- H. Vreekamp, *Israël en de kerk. Verkenning en bezinning rond een hervormde studie uit 1959*, Kampen: Uitgeverij J.H. Kok, 1987

- H. Vreekamp, *Met diep ontzag. Over de vreze des Heeren als bron van wijsheid*, Kampen: Uitgeverij de Groot Goudriaan, 1989
- H. Vreekamp, *Zonder Israël niet volgroeid. Visie op de verhouding tussen kerk en joodse volk van hervormde zijde*, Kampen: Uitgeverij J.H. Kok, 1988
- H. Vreekamp, *Een onbedachte verhouding. De plaats van Israël in een kerkelijke dogmatiek*, Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1991
- H. Vreekamp, *Joden en christenen: een relatie in opbouw*, Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum B.V. , 1992
- H. Vreekamp, *Zwijgen bij volle maan*, Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2003
- H. Vreekamp, *De tovenaars en de dominee*, Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2010
- H. Vreekamp, *Als Freya zich laat zien*, Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2013
- H. Vreekamp, *Het jaar van Vivaldi*, Utrecht: Uitgeverij Kok, 2016

b. Artikelen

- D.F. Blom, In memoriam ds. Vreekamp, *Protestantse Kerk* (2016, 3 maart)
- J. Bol, In memoriam: predikant en theoloog dr. Henk Vreekamp, *Jules Isaac Stichting*
- W. Dekker, Erfenis van dr. Vreekamp geeft te denken, *Reformatorisch Dagblad puntkomma* (2016, 12 maart)
- W. Dekker, *Heiden, jood en christen. Over de erfenis van dr. Henk Vreekamp*, in: *Israël en de Kerk*, 1 (2016, juni)
- J.Y.H.A. Jacobs, 'Kerkgeschiedenis of religiegeschiedenis?', in *Tijdschrift voor Theologie*, 3 (2006)
- A.L. Molendijk, 'De geschiedenis van kerk en religie in Nederland', in *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 9 (2006)
- F. van Lieburg, *Bevindelijk heidendom op de Veluwe? Constructies van een regionaal verleden*, z.p.: z.u., 2006
- M. Poorthuis, In memoriam Henk Vreekamp, groot vriend van Israël, *Stichting Pardes* (2016, 1 maart)
- Redactie Kerk, Dr. H. Vreekamp overleden bij ongeval, *Reformatorisch Dagblad* (2016, 1 maart)
- A. A. van Ruler, *Ultra-Gereformeerd en Vrijzinnig*, in: *Wapenveld*, 2 (1971)
- J. Spaans, webpublicatie
- F. Tijssen, In memoriam: Henk Vreekamp (1943-2016) overleden bij ongeval, *Nederlands Dagblad* (2016, 29 februari)

D. Vos, Theologie en volkscultuur horen in gesprek te zijn volgens Vreekamp, *Friesch Dagblad* (2017, 24 maart)

F. Zwarts, In Memoriam, dominee dr. Henk Vreekamp, *Vrienden van Synagoge Amersfoort* (2016, 5 maart)

c. Websites

www.classisflevoland.protestantsekerk.net

www.julesisaacstichting.org

www.nd.nl

www.protestantsekerk.nl

www.pthu.nl

www.rd.nl

www.stichtingpardes.nl

www.synagogeamersfoort.nl

www.vandale.nl

www.vreekamp.nl

www.wapenveldonline.nl

www.youtube.com

Bijlage 1

Aan de kerkenraden van de PKN-gemeenten

in de classis Flevoland

Oktober 2013.

Geachte kerkenraden,

Eind mei j.l. hebben wij u informatie gezonden over de werkgroep Kerk & Israel voor de Classis Flevoland. Tevens heeft de werkgroep aan de kerkenraden om informatie gevraagd over de lokale activiteiten m.b.t. Kerk & Israel.

De reacties hierop waren bepaald niet overweldigend. 10 van de 29 gemeenten hebben gereageerd. Toch doet het ons goed, dat er een nieuw begin is van de Werkgroep Kerk & Israel in Flevoland.

Wij hopen dan ook u, o.a. in onze nieuwsbrieven, van informatie te voorzien voor het plaatselijke werk van Kerk & Israel.

De Werkgroep heeft het plan om dit seizoen 2 regionale avonden te beleggen. De eerste avond zal staan in het teken van onze verbondenheid met Israel en wat die verbondenheid voor de plaatselijke PKN gemeenten betekent.

Deze startavond, waarvoor alle PKN gemeenteleden in Flevoland (via hun kerkenraden) worden uitgenodigd, zal plaatsvinden op D.V. 14 november a.s.

De spreker op deze avond is Dr. H. Vreekamp uit Epe. Dr. Vreekamp is een emerituspredikant met uitgebreide ervaring in het werk voor de landelijke kerk inzake Kerk&Israel. Hij is bekend geworden door het boek 'Zwijgen bij volle maan'. Hierna is verschenen 'De tovenaer en de dominee' en eind oktober verschijnt 'Als Frija zich laat zien, de code van het christendom'. Samen vormen deze boeken de zgn 'Veluwetrilogie'. Dr. Vreekamp noemt zichzelf een 'door joodse vragen uitgedaagde heiden-christelijke theoloog' (website: www.vreekamp.nl) Het belooft een mooie, inhoudelijke en uiterst zinvolle avond te worden! Het zal gaan over de relatie tussen Kerk en Israel, die in onze kerkorde wordt omschreven als 'onopgeefbaar verbonden'. Wat betekent dit, en welke uitdagingen ziet hij, voor zichzelf als theoloog, maar vooral ook voor ons als plaatselijke kerken en christenen in Nederland anno 2013?

Plaats van samenkomst is 'Kerkelijk Centrum De Hoeksteen' te Swifterbant. Adres: De Poort 17 8255 AA Swifterbant. Tijd: 19.30 uur.

Vanaf 19.15 ontvangst met koffie of thee. In verband hiermee zouden wij graag van u vernemen met hoeveel personen u denkt te komen.

Wij stellen uw komst en betrokkenheid zeer op prijs! Ook vragen wij u deze informatie door te geven binnen uw gemeente.

De tweede avond heeft als onderwerp: Antisemitisme vroeger en ook nu.

Wij zijn bezig inleiders te vragen, die nauw betrokken zijn bij dit onderwerp.

Wij zullen u tijdig nader informeren waar en wanneer deze avond wordt gehouden. We denken dit ergens in februari/maart 2014 te doen.

Wij maken u nog attent op de tentoonstelling over de Dode Zeerollen in het Drents Museum in Assen. Informatie over deze tentoonstelling kunt u vinden op de website van het museum: [www.drentsmuseum.nl/ tentoonstellingen](http://www.drentsmuseum.nl/tentoonstellingen). Het is een boeiende tentoonstelling, die zeker de moeite waard is, voor wie de diversiteit van het Jodendom en de veelkleurige rijkdom van de wereld waarin Jezus leefde beter wil leren verstaan.

Wij blijven graag op de hoogte van alle activiteiten rond het thema Kerk & Israel in de Classis Flevoland. Dus als u informatie hebt, dan horen wij dat graag. Als die informatie ons op tijd bereikt, kunnen wij die doorspelen aan de andere gemeenten.

Tenslotte: het Joodse volk heeft in de maand september een aantal belangrijke feesten gevierd, die wij als christenen niet vieren. Ze vierden o.a. Rosj Hasjana (Joods Nieuwjaar), Jom Kippoer (Grote verzoendag), Soekot (het Loofhuttenfeest) en als laatste Simchat Thora (Vreugde der Wet). Nu gaat het te ver om in deze nieuwsbrief al deze feesten te bespreken, maar het volgende willen we u toch niet onthouden.

Jom Kippoer heeft als centrale inhoud: Verzoening door het bedekken van de zonden. Als christenen geloven wij dat de verzoening ten volle is dit geschied door Jezus Christus. Soekot is het feest waarover we lezen in Leviticus 23. Tijdens dit feest wordt de uittocht uit Egypte herdacht en het binnenhalen van de oogst gevierd. Op de achtste dag van Soekot viert men Simchat Thora. Het is een dag vol vreugde over het ontvangen van de Thora, die Thora is een lamp voor de voet en een licht op het pad, ze geeft richting aan het leven. Maar ook, de achtste dag is het begin van een nieuwe week. Dag van de komst van de Messias. Soekot verwijst dus ook naar de voleinding, naar de tijd waarin alles nieuw zal zijn. Daarom gaan de Joden op Simchat Thora met de Thorarollen de straat op. Ze dansen ermee over de straat om zo hun vreugde tot uitdrukking te brengen.

Alle Joodse feesten zijn met elkaar verbonden. Zo kun je Soekot niet los zien van Jom Kippoer. Jom Kippoer werd ingesteld na de zonde van Israël met het gouden kalf (Ex. 32). Soekot wordt 5 dagen na Jom Kippoer gevierd, omdat Mozes na 5 dagen nieuwe stenen tafelen ontving. De betekenis van Soekot na Jom Kippoer is, dat na alles wat ik verknald heb, God toch met me verder wil en vergeving schenkt. In die wetenschap mag je feestvieren voor God, uit dankbaarheid. Wat het Joodse volk op Soekot dan ook uitbundig doet.

Wij ontmoeten u graag op 14 november a.s. in Swifterbant en wensen u allen Zijn Shalom.

Namens de Werkgroep Kerk & Israel Flevoland

Mw. R. Kramer (secretaresse)